

Horváth Sz. Ferenc

ELUTASÍTÁS ÉS ALKALMAZKODÁS KÖZÖTT
A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940)

MAGYAR KISEBBSÉG KÖNYVTÁRA

Horváth Sz. Ferenc

**ELUTASÍTÁS ÉS ALKALMAZKODÁS KÖZÖTT
A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái
(1931–1940)**

**Pro-Print Könyvkiadó
Csíkszereda, 2007**

Ez a kötet az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet,
a Jakabffy Elemér Alapítvány és a Pro-Print Könyvkiadó közös
könyvkiadási programja keretében készült.

A kiadvány megjelenését támogatta

???

Lektorálta:
Bárdi Nándor
K. Lengyel Zsolt

Fordította: Horváth Tibor
Olvasószerkesztő: Fedinec Csilla

Sorozatszerkesztők:
Bárdi Nándor
Györgyjakab Izabella
Székely István

Borítóterv: Ádám Gyula
A borító Kós Károly munkájának felhasználásával készült.

© Horváth Sz. Ferenc

© Horváth Tibor

© Pro-Print Könyvkiadó

ISBN

Feleségemnek

TARTALOM

ELŐSZÓ	9
A kutatásról: elméleti és módszertani megfontolások	11
Előzménytörténet	31
1. Erdély integrálása a román államba	31
1.1. Jogi és adminisztratív intézkedések	31
1.2. Nagyrománia politikai rendszere	36
2. A magyar kisebbség politikai stratégiái 1918-tól 1930-ig	39
2.1. A magyar kisebbség demográfiai és társadalmi szerkezete	39
2.2. A passzivitástól az aktivitásig (1918–1922)	42
2.3. Politikai partner keresése (1923–1928)	50
2.4. A gazdasági világválság első hatásai	56
2.5. Intézmények és szellemi-ideológiai áramlatok (1918–1930)	60
Összefoglalás	73
I. A magyar kisebbség az 1930-as évek elején (1931–1933)	75
1. Általános helyzet	75
2. Az ifjúság útja	78
2.1. Társadalompolitikai háttér	78
2.2. Az Erdélyi Fiatalok csoportja; ideológiájuk és működésük	82
2.3. Válság és kudarc	89
2.4. A fiatal katolikusok	91
3. Az önkritika útja	96
3.1. Makkai Sándor és a Magunk revíziója	96
3.2. Krenner Miklós és a „hídépítés”	100
4. Útelágazások: az Országos Magyar Párt politikája	103
4.1. A politikai és az ideológiai önkép alapjai	103
4.2. Autonómiaterv és nagygyűlés	106
4.3. Parlamenti munka	114
5. A kizárás útja	116
5.1. Az Erdélyi Lapok alapítása, céljai és politikai arculata	116
5.2. Kirekesztési szándékok és az első viták	122
6. A fasizmus és a nemzetiszocializmus fogadtatása	126
6.1. A mellőzéstől a figyelem ébredéséig (1930–1932)	126
6.2. Az érdeklődés fokozatai (1933)	128
Összefoglalás	134
II. A nemzeti-liberális kormányzás ideje (1934–1937)	137
1. Általános helyzet	137
2. A fiatal elitek társadalomszervező elképzelései	143
2.1. A <i>Hitel</i> köre	143
2.2. Az <i>Erdélyi Fiatalok</i>	147

2.3. A Vásárhelyi Találkozó mint egyesítési kísérlet (1937)	150
3. Frontok ütközőpontján: az Országos Magyar Párt	158
3.1. Az 1934-es javaslat	158
3.2. Az 1937-es nagygyűlés	166
4. A hídépítők mozgalma	169
5. Ideológiai nézeteltérések	172
5.1. A magyar–szász vita (1933–1935)	172
5.2. A „spanyol polgárháború” Erdélyben (1936)	177
5.3. A nemzetiszocializmus és a Népfront között (1934–1937)	180
6. Az elfordulás útja	184
6.1. A népiség-gondolat; a zsidókérdés	184
6.2. Elképzelés egy autark népközösségről	196
6.3. A Nem lehet-vita	201
Összefoglalás	213
III. A királyi diktatúra kora (1938–1940)	215
1. Általános helyzet	215
2. A Magyar Népközösség	219
2.1. A szervezet létrejötte	219
2.2. Működése és eredményei	230
3. Az elutasítás formái	238
3.1. A Harmadik Birodalom megítélése	238
3.2. A politikai elit elképzelései	246
3.3. Irredenta mozgalmak	256
3.4. A magyar–zsidó viszony	259
3.5. A második bécsi döntés és a magyar kisebbség	266
Összefoglalás	272
Következtetések	275
FÜGGELÉK	287
Életrajzi adatok	287
Képek	291
Irodalom	295
<i>Erdélyi magyar sajtó</i>	<i>295</i>
<i>Más sajtó</i>	<i>295</i>
<i>Levéltárak</i>	<i>296</i>
<i>Kiadatlan források</i>	<i>297</i>
<i>Publikált források</i>	<i>297</i>
Rövidítések	313
Mutatók	315
REZUMAT	323
SUMMARY	326
ZUSAMMENFASSUNG	328

ELŐSZÓ

„A népeknek az életét nem lehet csak számok szerint elkönnyvelni, mint a pénzt vagy az árút. Vagy ha ragaszkodunk a számokhoz, akkor minden nemzeti élet csak egyet jelent. Egy nemzetet. Az ember egyéni jogai sem attól függenek, hogy hány centiméter magas s mennyi kilót nyom.”

Sulyok István: Az elszigeteltek. *Krassó-Szörényi Lapok* 1933.VIII.20., 1.

„Ha erdélyi magyar életünket a holtpontról el akarjuk mozdítani [...] akkor nincs más mód rendelkezésünkre, mint az önmagunkból való újjáteremtődés, az egyetemes magyarsággal való gyors találkozás erkölcsi és művelődési téren, az államunkban többségnek és kisebbségnek egyaránt kedvező pozíciócsere, s az alkalmas uralkodó világáramlatokba való kapcsolódás. Ez azt is jelenti, hogy senki segítségére nem számíthatunk [...] Mik vagyunk, mivel rendelkezünk és mit csináljunk? Óriási feladat. A hősiség után való vágyakozás új divatjában önkéntelen keressük a nagy erdélyi vezért, aki választ tud adni, a tennivalókat habozás nélkül kitérzi, s a munkát kezébe veszi.”

Krenner Miklós: Az erdélyi út. *Erdélyi Helikon* 1931, 8. sz. 603-616.

A romániai magyar kisebbség két világháború közti történetéről az utóbbi másfél évtizedben több (részben már kötetbe gyűjtött) tanulmány és forráskiadvány látott napvilágot. E monográfiában eredményeiket hasznosítva, de új források feldolgozásával is egy, az erdélyi magyar történetírás által mindeddig mellőzött problémakör: a romániai magyarság politikai és kulturális elitjének az 1930-as évekbeli nézetei, elképzelései kerülnek bemutatásra. Jóllehet a középpontban a korabeli jobboldali ideológiáknak a romániai magyar közgondolkodásban és politikai stratégiákban való megjelenése áll, mindvégig igyekeztem az eszmei összefüggéseket más témák esetén is figyelembe venni. Ilyen például a lojalitás kérdése.

A monográfia alapjául szolgáló kézirat a Heidelbergi Egyetem Kelet-Európa Tanszékén benyújtott német nyelvű doktori értekezés. Ez a közeljövőben a Münchener Magyar Intézet *Studia Hungarica* sorozatának 50. köteteként jelenik meg („Zwischen Ablehnung und Anpassung. Politische Strategien der ungarischen Minderheitselite in Rumänien 1931-1940” címen, Verlag Ungarisches Institut). A német és a magyar változat között lényeges tartalmi eltérés nincs. A legfontosabb különbség a magyarul is elérhető szakirodalomra való hivatkozás a jelen kötetben, amennyiben az számomra hozzáférhető volt. A nemzetiszocialista ideológiának a romániai magyarokra gyakorolt hatását ugyanakkor nem a német szakmai közönségre való tekintettel vizsgáltam részletesebben, hanem abból a meggyőződésből kiindulva, hogy a bemutatott politikai tervek és ideológiai célok a romániai magyarság múltjának szerves részét képezik.

Ezúton mondok köszönetet mindazoknak, akik munkámat segítették. Mindenekelőtt. dr. Heinz-Dietrich Löwe professzornak, aki a disszertációírási szakmai irányítója volt, valamint Bárdi Nándornak, aki munkásságával, valamint személyes szakmai eszmecserék révén járult hozzá az eredményes kézirat-előkészítéshez. Ugyancsak neki köszönhetően került sor a kézirat vitájára a budapesti Teleki László Intézet Közép-európai Tanulmányok Központjában. Ez alkalommal dr. Ablonczy Balázs, dr. Balázs Sándor, Bárdi Nándor, Filep Tamás Gusztáv, Gidó Attila, dr. György Béla, Hámori Péter, dr. K. Lengyel Zsolt, L. Balogh Béni és dr. Tóth Sándor nyújtott kritikájával értékes segítséget a továbblépéshez. Köszönettel tartozom még a következő intézetek munkatársainak: Magyar Országos Levéltár, Országos Széchényi Könyvtár (főleg György Bélának), a bukaresti és a kolozsvári Állami Levéltár, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár (Meister Róbertnek leginkább), a Teleki László Intézet Könyvtára és a gundelsheimi Erdély Intézet (Siebenbürgisches Institut) kollektívájának, valamint a gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltárban Csala Ritának. A németországi Studium Transylvanicum kör keretén belül több alkalommal tartottam előadást a témáról (külön köszönet Meinolf Arensnek). A kutatást ösztöndíjjal támogatta a hamburgi Die Zeit Alapítvány „Ebelin és Gerd Bucenius” doktoranduszi programja, valamint a budapesti Európa Intézet.

Minden fáradságom hiábavaló lett volna azonban megfelelő családi háttér és támogatás nélkül. Szüleimnek azt szeretném megköszönni, hogy elősegítették a minket körülvevő világ értelmezésére törekvő szándékaimat, szemben a mindent eluráló technicista és utilitarista gondolkodással. Édesapám elvállalta a német szöveg magyarra fordítását, és ezt nem csupán munkának, hanem szellemi kihívásnak és élvezetnek fogta föl. A legtöbbet feleségem, dr. Horváth-Bordon Erzsébet nyújtotta azzal, hogy nemcsak a levéltári kutatások miatti fizikai távolléteimet viselte megértéssel, hanem a dolgozat megírásával járó szellemi otthon-nem-létemet is. Hálámnak igencsak kis részét rovom le azzal, hogy e könyvet neki ajánlom.

*Heidelberg, 2007. februárjában
Horváth Sz. Ferenc*

A kutatásról: elméleti és módszertani megfontolások

A nemzetközi Kelet-Európa-kutatás az 1989-es politikai fordulat után behatóan foglalkozott a két világháború közti etnikai kisebbségek helyzetével. E kisebbségeknek a többséghez való megoldatlan viszonyáról a német történész Hans Lemberg ezt írta 1997-ben: „A nemzeti kisebbségek problémája Kelet-Közép-Európa új államaiban nem az egyetlen integrációs kérdés volt, de minden bizonnyal egyike a legfontosabbaknak.”¹ E kérdés jelentősége Kelet-, Kelet-Közép-, valamint Délkelet-Európa 20. századi történelmében számos, e területek múltját tárgyaló kézikönyvből is kiviláglik.² Félreismerhetetlen ugyanakkor, hogy minden sokoldalúságuk ellenére a vizsgálódások súlypontját a német kisebbségek ideológiai radikalizálódásának felderítése képezi.³

E monográfiában megkíséreljük e kutatások határainak kitágítását egy új kérdéskör fölvetésével, valamint új források és nézőpontok bevezetésével. Azokat a politikai stratégiákat próbáljuk felderíteni, melyeket az Osztrák-Magyar Monarchia fölbomlása után magukat egyik napról a másikra *nemzeti kisebbségi* helyzetben találó magyar népcsoportok egyike dolgozott ki. Románia magyar kisebbsége azért *par excellence* alkalmas ezeknek a politikai válaszlehetőségeknek a tanulmányozására, mert az utódállamok magyar kisebbségei között számbeli nagysága, valamint egyedülállóan teljes társadalmi szerkezete révén a legjelentősebb, világnézeti fejlődésében a legmesszebbre menő, a magyar revizionizmus számára pedig a legfontosabb volt.⁴ Ez a helyzet már önmagában elgondolkodtatja e sorok íróját arról, miként változtak egy ilyen etnikai közösség reakciói akkor, amikor nemzeti kisebbségként kezdték kezelni, holott korábban az uralkodó többséghez tartozott. Nem a romániai magyarság társadalmi vagy kulturális helyzetével, és nem a román többség vele szemben folytatott politikájával kívánunk tehát foglalkozni (noha mindkettőnek természetesen a háttérben állandóan jelen kell lennie), hanem azokkal a próbálkozásokkal, melyekkel ez az etnikai csoport a maga részéről stratégiákat igyekezett kidolgozni egyrészt mindennapi életének folytatása, valamint gazdasági és társadalmi problémái megoldása, másrészt politikai céljai elérése érdekében. A kutatás egyik fő célja annak nyomon követése volt, milyen súllyal esett latba Románia magyarsága társadalompolitikai és ideológiai gondolkodásának megszületésében az a két politikai eszmerendszer,

- 1 Hans Lemberg: Nationale Minderheiten und kulturelles Leben. Gegenseitige Befruchtung oder Abkapselung? In: Hans Lemberg (szerk.): *Ostmitteleuropa zwischen den Weltkriegen*. Marburg, 1997. 313-331. Különösen: 327.
- 2 Harald Roth (szerk.): *Studienhandbuch Östliches Europa. Bd. 1. Geschichte Ostmittel- und Südosteuropas*. Köln, 1999.; Magarditsch Platschickjan – Stefan Troebst (szerk.): *Südosteuropa. Gesellschaft, Politik, Wirtschaft, Kultur. Ein Handbuch*. München, 1999. Különösen: 169-198.
- 3 L. a későbbiekben említésre kerülő tanulmányokat a szudétanémetekről, a romániai, illetőleg a magyarországi németekről.
- 4 A Kárpát-medencei magyar kisebbségek párhuzamos történetét adja Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. Problémakatalógus*. Pozsony, 2004. 37-84.; a magyar revizionizmusról l.: Anikó Kovács-Bertrand: *Der Ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg*. München, 1997.; Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Budapest, 2001.; a jugoszláviai magyarokról: A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*. Budapest, 2004.; a szlovákiai magyarokról: Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés*. Galánta – Dunaszerdahely, 2002.; a kárpátaljai magyarokról: Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918-1944*. Galánta-Dunaszerdahely 2002.

melyek a világháborúk közti Európában keletkeztek, és különösen a '30-as évektől egyre nagyobb teret hódítottak: az olasz fasiszmus és a német nemzetiszocializmus. Ez a kérdésfelvetés két okból is indokolt: egyrészt mindkét említett ideológia az akkori határok revízióját célozta, s ezért nem kerülhették el a magyar kisebbség figyelmét, melynek a közvélekedés hasonló törekvéseket tulajdonít, másrészt a harmincas években mind a román, mind az erdélyi szász lakosság körében léteztek fasiszta és nemzetiszocialista csoportosulások, ami ilyen vagy hasonló eszmék hatását az általunk vizsgált népcsoportra is valószínűsíti. Annál érthetlenebb, hogy mindeddig e kérdés tudományos vizsgálata a magyar kisebbségre vonatkozóan nem történt meg, holott mind a román politikai jobboldalról, mind a német népcsoporton belül a harmincas években létező nemzetiszocialista jellegű orientációról több monográfia is szól.⁵

A kérdésfelvetés kapcsolódik a korabeli Magyarország külpolitikájához is. Bethlen István magyar miniszterelnök ugyanis 1927-ben bejelentette országa revíziós igényeit. Ez a romániai magyarságot azért érintette különösen érzékenyen, mert elégedetlensége saját életkörülményeivel – főleg 1928 után – egyre fokozódó mértékben növekedett. Magyarország még ugyanebben az évben barátsági szerződést kötött Olaszországgal. Ekkor Mussolini egy, Magyarország javára történő határmódosítás mellett foglalt állást. A harmincas évek folyamán aztán Magyarország mindinkább a nemzetiszocialista Német Birodalom befolyási övezetébe sodródott – Erdély remélt visszaszerzése érdekében. Ezért tisztázandó mindenekelőtt az a kérdés, hogy a romániai Országos Magyar Párt vezetősége milyen álláspontot foglalt el Magyarország revíziós törekvéseivel kapcsolatban, hiszen ezáltal részben arra is választ kapunk, miként reagált az európai hatalmi viszonyokban megmutatkozó és egyre erősödő jobbratulódásra. Tudnunk kell, hogy e párt vezetőségét a magyarországi politikai elittel nemcsak nyelvi, hanem részben ideológiai, sőt néha rokoni kapcsolatok is összekötötték. Kérdés továbbá, mennyire értett egyet (ha egyáltalán beszélhetünk erről) a fasiszta és a nemzetiszocialista politika céljaival, hogy megállapítható-e eltérés egyrészt ezen eszmerendszerek, másrészt országuk (kül)politikájának megítélésében, valamint, hogy valóban fasisztának bélyegezhető-e a magyar kisebbség egész politikai vezető rétege, ahogy az nem egy tanulmányban – konkrét vizsgálatok nélkül – megtörtént,⁶ vagy mégis megállapíthatók különbségek az egyes csoportok között. Meg kell vizsgálni azt is, milyen jellegű volt az ideológiailag igen széles skálán elhelyezkedő romániai magyar időszaki sajtó, valamint a vezető politikusok reagálása Hitler hatalomátvételének a hírére 1933-ban, s milyen álláspontot foglaltak el ugyanők e kérdésben pár évvel később.

Vizsgálódásaink tehát főleg arra irányulnak, mennyire tekintette (ha egyáltalán volt benne ilyen szándék) Románia magyar kisebbsége a korabeli jobboldali világnézeteket útmutatónak és problémái számára megoldásnak. Ez a megfogalmazás eleve meghatározta a kutatások időbeli határait, éspedig az 1930–1931. és az 1940. évekkel. Az utóbbi természetes zárópont azáltal, hogy Észak-Erdély Magyarországhoz való visszatérése után a Romániában maradó magyaroknak – különösen a háború idején – egészen más megnyilatkozási lehetőségeik voltak, mint azelőtt. A vizsgálódások kezdetét pedig azért volt célszerű az 1930-as évek elejére tenni, hogy a magyar kisebbségnek a nemzetiszocializmushoz való viszonyát már a hitleri hatalomátvétel előtti időben is feltárhassuk, de belpolitikai okok is emellett szóltak. Románia utolsó (teljes) törvényhozási ciklusa (1933–1937) a királyi diktatúra bevezetése (1938) előtt ugyanis maga

5 Pl.: Armin Heinemann: *Die Legion "Erzengel Michael" in Rumänien*. München, 1986.; Johann Böhm: *Die Deutschen Rumäniens und das Dritte Reich 1933–1940*. Frankfurt am Main, 1999.

6 Példaként emlíjük itt: Ion Scurtu – Gheorghe Buzatu: *Istoria românilor în sec. XX. (1918–1944)*. București, 1999. 46. Scurtu az általa írt fejezetben az erdélyi magyarok „horthysta” csoportosulásait említi, de nem tisztázza, hogy azokat ki, mikor és hol szervezte, sem azt, hogy mi is egy „horthysta” összejevetel lényege („horthyzmusa”).

is már egyre erősödő belső feszültségektől (merényletek, utcai harcok stb.) volt terhes, és ezek kihatottak a magyarság véleménynyilvánításaira. Ajánlatosnak tűnt ezért a magyar nyilvánosság – sajtó, politikusok – állásfoglalásait egy belpolitikailag „nyugodtabb” korból is bevonni az elemzésbe, mint amilyenek a „nemzeti egység kormánya” 1931 és 1932 közötti ideje számít. A vizsgált időszakba való átmenetet ugyan semmilyen erős megrázkódtatás nem jelzi, mégis kiemelhető néhány olyan mozzanat, melyek változásra utalnak. Ilyen volt a Magyar Párt belpolitikai útkeresése és irányváltása (1928), az ezzel összefüggő mérlegkészítés a Romániához való tartozás tíz esztendejéről, s nem sokkal később a gazdasági világválság első hatásainak átélése: mindezek a magyar kisebbség bizonyos fokú ideológiai radikalizálódását eredményezték.

E kezdeti megfontolások mellé a későbbiekben, a források tanulmányozása során, újabbak is társultak. Csak a két legfontosabbat említjük. Világossá vált egyrészt, hogy a fenti célkitűzés, vagyis annak nyomon követése, hogyan viszonyult a romániai magyarság az említett jobboldali ideológiákhoz, az ellenpéldák dacára is azt a látszatot keltheti, mintha e népcsoport minden érdeklődése e korban ilyen irányú lett volna. Ez természetesen e kisebbség valós életviszonyainak, szellemi mozgásterének és érdekeinek, valamint a belőlük adódó problémáknak megengedhetetlen meghamisítása és leegyszerűsítése volna. Ezért látszott szükségesnek olyan más témákat is bevonni a kutatásba, amelyek e korban a magyar kisebbség szellemi elitje számára fontosak voltak, s részét képezték az általa kifejlesztett politikai alternatíváknak, de a fenti ideológiákra vonatkozó állásfoglalás nélkül. Mert a helyzetről csak a kisebbség életében fölmerülő problémák megoldási kísérleteinek teljes számbavétele adhat világos képet. Tisztázni kell másrészt a romániai magyarság magatartását a román állammal szemben. Az idevonatkozó kutatásokban egyértelműen az egész magyar kisebbséget jellemző *revizionizmus*⁷ fogalom ugyanis olyan pontosításokat kíván, amelyek eddig nem történtek meg. Ezért az ilyen kijelentéseknek tartalmi ürességük miatt semmilyen ismeretközlő értéket nem tulajdoníthatunk. E kifejezés differenciálatlan használata ugyanis sem a kisebbség egyes csoportjainak (munkások, tisztviselők, arisztokraták, serdülők, diákok, baloldaliak, konzervatívok, zsidók, határ mentiek stb.) valóban létezett beállítottságáról nem mond semmit, sem a fogalom időbeli fejlődésének megrajzolását nem teszi lehetővé, például annak megállapítását, hogy ugyanaz volt-e a súlya a revíziós jövőképek a romániai magyar közgondolkodásban az 1920-as évek közepén, mint 1938-ban.

A romániai magyarság történetének kutatása az elmúlt 17 évben jelentősen előrelépett azt követően, hogy az 1945 utáni Magyarországon a szomszédos szocialista országokban élő magyarok történetét a mellőzendő témák közé száműzték. Az első és egyben a legjelentősebb munka e tárgykörben így csak 1986-ban jelenhetett meg: a három kötetes *Erdély története* (egykötetes változata világnyelveken 1990 körül).⁸ Ez magyar szakemberek munkája, kerüli a marxista terminológiát és kiegyensúlyozott álláspontokat képvisel, vitás kérdésekben azonban természetesen egyértelműen a magyar fölfogásnak megfelelően foglal állást.⁹ Románia

7 Pl.: Gerhard Seewann: Ungarische und deutsche Minderheiten im Donau-Karpatenbecken 1918–1980: Ein typologischer Vergleich ihrer Entwicklung. In: Edgar Hösch – Gerhard Seewann (szerk.): *Aspekte ethnischer Identität: Ergebnisse des Forschungsprojekts 'Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum'*. München, 1991. 399.; Othmar Kölar: *Rumänien und seine nationalen Minderheiten 1918 bis heute*. Wien – Köln – Weimar, 1997. 80.

8 Pl.: Köpeczi Béla (szerk.): *Kurze Geschichte Siebenbürgens*. Budapest, 1990. A magyar történetírásról: Gerhard Seewann: *Geschichtswissenschaft und Politik in Ungarn 1950–1980. Südost-Forschungen* 1982, 41. sz. 261–323.

9 Ennek összevetését a román történetírás állásfoglalásaival Ilenner Kleinewefers végezte el: *Geschichtsschreibung im Dienste nationaler Ansprüche: Das Beispiel Siebenbürgens*. In: Catherine Bosshart-Pflüger – Joseph Jung – Franziska Metzger (szerk.): *Nation und Nationalismus in Europa. Kulturelle Konstruktion von Identitäten*. Frauenfeld – Stuttgart – Wien, 2003. 301–322.

magyar kisebbségének helyzetére viszont az idevágó fejezet csak néhány utalást tartalmaz, anélkül, hogy azt nagyobb összefüggésekbe helyezné, vagy az általa kidolgozott politikai elképzeléseket és terveket részletezné. Az 1989 előtt Romániában megjelent írásokat, melyekben az ott élő magyarokról is szó esik, két dolog jellemzi: egyrészt a nemzetiségi különbségek fölött érvényesülő munkásszolidaritásra összpontosítanak, másrészt eltúlozzák a munkásmozgalom és a Kommunista Párt szerepét.¹⁰

A Kelet- és Kelet-Közép-Európában lezajlott politikai átalakulások idején (1989) tehát az előző kor történetírásának vázolt állapota miatt az érdeklődő olvasó lényegében csupán három olyan munkát találhatott, melyek megbízható információkat kínáltak a romániai magyarság mindennapjairól, szellemi és politikai életéről, valamint irodalmi és szellemtörténeti fejlődéséről a világháborúk közti időszakban, jóllehet még az 1940-es évek elején és közepén láttak napvilágot. Mikó Imre könyvét erős politikatörténeti megközelítésmód jellemzi: a súlypontot egyértelműen a magyar politikusok azon próbálkozásaira helyezi, hogy a román parlamentben és többségi kollégáikkal folytatott beszélgetéseikben a magyarokat érintő kérdésekben eredményeket érjenek el.¹¹ Mikó 1911-ben született, tehát a már Romániában felnövekvő ifjabb generációkhoz tartozott. Ábrázolásmódja igen alapos és józan. Munkája előnyére válik, hogy emberi és munkatársi kapcsolatban állt a fontosabb magyar politikai alakulatok (Országos Magyar Párt, Magyar Népközösség, Erdélyi Párt) vezető egyéniségeivel.¹² Ez azonban hátrányként jelentkezik akkor, amikor föltehetően az időbeli és kollegiális közelség, valamint a kiegyensúlyozottságra való törekvés miatt hangvétele nemcsak távolságtartóvá lesz, hanem kritika nélkülivé is. De az is igaz, hogy a kor körülményei sem éppen a kritikai hangra buzdították a szerzőt (háború, az észak-erdélyi magyarság eufórikus hangulata a visszacsatolás miatt, a levéltári anyag hozzáférhetlensége).

A Mikó által csak vázolt témákat behatóbban tárgyalja Ligeti Ernő metaforikus címet viselő könyve, a *Súly alatt a pálma*.¹³ Ő a romániai magyarság szellemi életére koncentrál, megvilágítja a szellemtörténeti viták és áramlatok keletkezését, hatását, sőt a társadalmi jelenségeket majdnem mentalitástörténeti módon magyarázza. Ligeti könyvében is érződik a vizsgált valósághoz való szellemi és személyes kapcsolat: újságíróként mind az események, mind a szereplők jó ismerője volt. Részletgazdagsága és jellemző megfigyelései miatt azonban mindkét írás nélkülözhetetlen forrás és kiindulópont a romániai magyarság politikai stratégiáinak megrajzolásakor. Végül a harmadik alapmű Nagyrománia nemzeti kisebbségeinek alkotmányjogi helyzetét tárgyalja Nagy Lajos tollából.¹⁴ Ezt a dolgot a román alkotmány, valamint az ország kisebbségeire vonatkozó törvények szakszerű elemzése jellemzi.

10 Jellegetes példa erre a Koppándi Sándor szerkesztésében megjelent kötet: *Naționalitatea maghiară din România*. București, 1981. 68-82.; l. még: Ion Scurtu: *Viața politică din România 1918-1944*. București, 1982. 165. és 177.; továbbá: Turzai Mária: *A Vásárhelyi Találkozó*. Bukarest, 1977. Az uralkodó ideológia befolyására: Klaus-Peter Beer: *Die Interdependenz von Geschichtswissenschaft und Politik in Rumänien von 1945 bis 1980*. Die Historiographie über den Zeitraum 1918-1945. *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas* 1984, 32. sz. 241-274.

11 Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-től 1941. aug. 30-ig*. Budapest, 1941. (Reprint: h. n., é. n., feltehetően: Budapest, 1988.)

12 Életrajzi információk a Függelékben találhatóak. Mikó megmutatta írását mind a párt, mind a Népközösség elnökének, Bethlen Györgynek, illetve Bánffy Miklósnak; Gyárfás Elemér megjegyzései – ő mindkét alakulatban vezető szerepet játszott – fenn is maradtak a Mikó-hagyatékban. Balázs Sándor: *Mikó Imre. Élet- és pályakép*. Kolozsvár, 2003. 141-148.

13 Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete*. Kolozsvár, 1941. (Reprint: Csíkszereda, 2004.)

14 Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. Kolozsvár, 1944. (Reprint: Székelyudvarhely, 1994.)

A kelet-közép-európai politikai átrendeződések után új lehetőségek nyíltak mind a magyarországi, mind a romániai történészek előtt a levéltári anyag hozzáférhetővé válása révén. E lehetőségeket az említettek különbözőképpen használták ki.¹⁵ A történelmének, valamint a kisebbségek szerepének munkáikban található minden ábrázolását elemezni olyan feladat volna, amely szétfeszítené e fejezet kereteit. Ezért csak néhány jellemző mű megemlégetésére szorítkozunk. Szembeötlő mindenekelőtt az, hogy fontos magyarországi összefoglalásokban a szomszédos országok magyar kisebbségeinek sem az általános helyzetéről, sem a politikai céljairól és elképzeléseiről nem esik szó.¹⁶ Ha vannak is itt-ott elszórt utalások Magyarországnak a két világháború közti, e kisebbségek létevel összefüggő revizionista külpolitikájára, vagy a nemzeti kisebbségek asszimilációjára törő román politika homogenizáló törekvéseire, magának e népcsoportnak saját céljai nagyrészt említetlenek maradnak. Nagyobb figyelmet szentel Románia etnikai kisebbségeinek a bukaresti történész, Ioan Scurtu. Mind *A románok története a XX. században* című munka általa írt fejezeteiben, mind a Román Akadémia által kiadott *A románok története* című sorozat általa szerkesztett 8. kötetében külön (al)fejezet foglalkozik velük.¹⁷ Írásaira azonban az etnikai kisebbségek helyzetének túl kedvező fényben való bemutatása jellemző. Ennek során létező intézményeik (iskolák, kulturális egyesületek, sajtó, pártok stb.), valamint az állami adminisztrációban való részvételük felsorolása minden fejlődésmozzanatot nélkülöz, és a korabeli társadalmi összefüggéseket is figyelmen kívül hagyja. Az ily módon előálló pozitív kép ellentétbe kerül ugyan az ország nemzeti kisebbségeinek ideológiai radikalizálódásával, ennek okát azonban Scurtu csupán a kor külpolitikai változásaiban keresi.¹⁸

E nagyméretű és tartalmilag is sokrétű munkákban tehát, talán éppen témagazdagságuk miatt, háttérbe szorul a romániai magyarok politikai stratégiájának kérdése. Keletkeztek azonban mindkét országban szűkebb tematikájú írások és monográfiák is. Mielőtt azonban ezekre térnénk, egy Münchenben megjelent dolgozatot kell megemlétenünk. Ez K. Lengyel Zsolt 1993-ban megjelent disszertációja a transzilvanizmus kezdeteiről. Ez a monográfia mindmáig a legjobb bemutatása ennek az erdélyi eszmeiségnek.¹⁹ Kezdeteit a szerző a 19. század közepére teszi, kibontakozását pedig az I. világháború utáni években a terület mindhárom etnikumának szellemiségében legalább nyomokban kimutathatónak véli. K. Lengyel eredményei a szakirodalomban mindmáig nem kaptak kellő visszhangot, jóllehet a jelenségnek nemcsak politikai vonásait és regionális célkitűzéseit tárta fel, hanem gyökereit is, sőt kimutatta jeleit az erdélyi románok egyes képviselőinek tevékenységében is. Bebizonyította ugyanakkor a transzilvanizmusnak mint politikai áramlatnak az összeférhetetlenségét a román nemzetál-

15 E két ország történetírásának alakulásáról, a következő összefoglalókat: Lucian Boia: *Romanian Historiography after 1989. Österreichische Osthefte* 2002, 1-2. sz., 499-505.; Harald Heppner: *Die rumänische Historiographie seit 1989. Uo. 507-511.*; Attila Pók: *Einige Gedanken zur Geschichte und Geschichtsschreibung in Ungarn 1900–2002. Uo. 315-325.*; az erdélyi magyar történészek eredményeiről: Csetri Elek: *Összefoglalás az erdélyi magyar történettudományi kutatásokról 1990–2001.* In: Tánzos Vilmos – Tökés Gyöngyvér (szerk.): *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről.* I. Kolozsvár, 2002. 283-315.

16 Pl. Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, 2001.; Balogh László: *Románia története.* Budapest, 2001.; Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében.* Budapest, 2003.

17 Ioan Scurtu – Gheorghe Buzatu: *Istoria românilor în secolul XX (1918–1948).* București, 1999.; Ioan Scurtu (szerk.): *Istoria românilor. Vol. VIII. România întregită (1918–1940).* București, 2003.

18 Scurtu néha, mint említettük, bizonyítatlan állításokat is leír. Így pl. szerinte a magyar kisebbség a '30-as években „horthysta összefogóteleteket” tartott. Nem konkretizálja azonban sem azt, ki, mikor és hol szervezte, vezette és rendezte őket, sem azt, milyen célt követtek. Vö.: Scurtu-Buzatu: *Istoria* i. m. 46.

19 Zsolt K. Lengyel: *Auf der Suche nach dem Kompromiss. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928.* München, 1993.

lamról a húszas években uralkodó elképzelésekkel. Mindezzel K. Lengyel alapjaiban újíította meg az addigi, csupán az irodalmi és a szellemtudományi vonásokra koncentrááló transzilvanizmus-kutatást. Dolgozatának hatása kutatásunkra nyilvánvaló, még ha a magunk részéről az 1920-as évek magyar politikai stratégiáit eltérő kiindulópontból vizsgáljuk is. K. Lengyel gondolatmenetének időbeli határa (az 1920-as évek vége) ugyanakkor e sorok írója számára ideális csatlakozási pontot jelentett a téma további kutatására.

Egy sor magyar és román tanulmány probléma-megközelítése a K. Lengyelétől teljesen eltérő. Ha a magyarországi kiadványok egy része hajlamos a romániai magyarokat a nemzet-állami önkény védtelen áldozatainak, azaz *tárgyának* tekinteni,²⁰ a '90-es évek romániai szakmunkáinak egy csoportja őket csupán az állam egységét veszélyeztető irredenta akciók *alanyaiként* ábrázolja (többnyire bizonyítékok és a tárgyalt kor összefüggéseinek bemutatása nélkül).²¹ Ezeknek a munkáknak a fő fogyatékossága – szakmai gyengéik mellett – az egyoldalú szemlélet, amely a szóban forgó népcsoport tagjait vagy passzívan szenvedőknek, vagy agresszív, Budapestről irányított ügynököknek látja. A két ország közötti politikai viszony ismételt kiéleződése sem maradt természetesen hatás nélkül szerzőikre. Figyelmen kívül hagyják viszont egyrészt a kisebbség (társadalom)politikai próbálkozásait problémái megoldására, másrészt az erdélyi etnikumok közti mindennapi együttélés következtében létrejött kapcsolatokat, melyek lényegesen kevesebb ellentétet szültek, mint amennyit ezek az írások szuggerálnak. A magyar kisebbséget pusztán tárgyként bemutató munkák egy része magyar emigránsoktól származik. Nagyrésztük tárgyilagosságra való törekvése ellenére is csak fönttartásokkal használható.²² Sokszor a hangvételük sem elég szakszerű, nem ritkán pedig az új többségi nemzetek kisebbségpolitikáját alakító objektív feltételek iránt sem tudnak megértést mutatni (a gazdasági-társadalmi szerkezet krízise, a parlamenti munkában való tapasztalatlanság, a társadalmi kompenzáció szükségessége). Egyes román történészek szerint viszont az etnikai kisebbségek semmiben sem szenvedtek hiányt, mi több, még privilegizált helyzetben is voltak.²³ Az ebből az ellentétből fakadó feszültségeket – vagyis, hogy a kisebbségek mely követelései és panaszai voltak jogosak és melyek túlzottak – még egy kívülállónak sem sikerült föloldania.²⁴ Othmar Kolar is inkább csak összegzi az egymásnak ellentmondó érveket anélkül, hogy legalább mérlegelni próbálná, melyik helytálló, s melyik nem. Megkérdőjelezhetőek ezért munkájának azok a részei, melyekben például „magyar nemzeti fasiszta mozgalmakról”,²⁵ vagy az Országos Magyar Párt revizionizmusáról²⁶ ír

20 Pl. Balogh Júlia: *Az erdélyi hatalomváltás és a magyar közoktatás 1918–1920*. Budapest, 1996.

21 Pl. Ion Calafeteanu: *Revizionismul ungar și România*. II. n., 1995; Cosma Neagu: *Dictatul de la Viena (30 aug. 1940) consecința a crimei organizate statale de către Ungaria și a colaboraționismului unor unguri din România*. II. n., 1996.

22 Pl. Elemér Illyés: *Nationale Minderheiten in Rumänien. Siebenbürgen im Wandel*. Wien, 1981.; László Révész: *Minderheitenschicksal in den Nachfolgestaaten der Donaumonarchie. Unter besonderer Berücksichtigung der magyarischen Minderheit*. Wien, 1990.; Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. Csíkszereda, 2002. (Eredetileg: Bern-München, 1989; majd az amerikai változat: New York, 1992.)

23 Virgil Pană: *Minoritățile etnice din Transilvania între 1918 și 1940. Drepturi și privilegii*. II. n., 1996. Egy másik művében Pană némileg árnyaltabb képet nyújt a magyarokról, habár abban is főleg gazdasági, szociális és társadalmi helyzetük bemutatására koncentrálnak, l. uő: *Minoritari și majoritari în România interbelică. Studiu de caz asupra fostelor județe Mureș și Târnava Mare*. Târgu-Mureș, 2005. Pană ugyanakkor azt a hibát is elköveti, hogy az erdélyi magyarok két világháború közötti helyzetét veti össze az erdélyi románok háború előttiével. Ez szakmailag azért nem állja meg a helyét, mert két különböző politikai rendszerről és eltérő nemzetközi összefüggésekről van szó. (Ez a végzetes gyengéje Bíró Sándor említett munkájának is).

24 Othmar Kolar: *Rumänien und seine nationalen Minderheiten 1918 bis heute*. Wien – Köln – Weimar, 1996.

25 Kolar i. m. 176.

26 Uo. 80.

anélkül, hogy e fogalmakat (*mozgalom, fasiszta, revizionizmus*) megmagyarázná. Az utóbb jellemzett kiadványokat a róluk mondottak miatt, s mert jórészt ugyanazokat a tényeket, eseményeket és véleményeket mutatják be anélkül, hogy a romániai magyarok politikai stratégiáira is kitérnének, csak kutatásaink első részében hasznosíthattuk.

Fontos ösztönzéseket kaptunk viszont – akárcsak K. Lengyel monográfiájából – Bárdi Nándor publikációiból. Néhányra közülük föltétlenül ki kell térnünk e helyen, mert K. Lengyel tanulmánya mellett ezek jellemzik pillanatnyilag a romániai magyar kisebbségre vonatkozó kutatások jelenlegi állapotát. Ráadásul megerősítették e sorok íróját munkája kezdetén abban a föltevésében, hogy fentebb vázolt célkitűzése valóban hiányt pótló eredményre vezethet: „E külön irányzat *la jobboldali orientáció* – H. Sz. F./ léte a korabeli napilapokat olvasva nyilvánvaló, de feldolgozása még várat magára” – írja Bárdi a romániai magyarok kisebbségpolitikai stratégiáiról szóló áttekintésében.²⁷ Más írásaiban alapvető kérdéseket tisztáz a hatalomátadás menetéről a magyar és a román hatóságok között,²⁸ az OMP pártpolitikai taktikáiról a '20-as években,²⁹ vagy az Erdély államjogi helyzetét illető magyar elképzelésekről a két világháború között.³⁰ Korábban ismeretlen forrásokat feltárva kimutatta, hogy az erdélyi magyar kisebbség szervezeteit a magyar kormány anyagi támogatásban részesítette.³¹ Bárdi munkái így a romániai magyarság két világháború közti története megírásának fontos építőkövei. Eredményei ezért a jelen tanulmány számára is nagy nyereséget jelentettek. Másrészt viszont saját kutatásaink mind Bárdi, mind K. Lengyel írásai kiegészítéseként is értelmezhetők, főleg a magyar kisebbség egy részének a nacionalista-népiségi (*völkisch*) irányba történt elmozdulásának leírásával. Megkíséreltük ugyanakkor a magyar kisebbség politikai stratégiáit Európa néhány más etnikai kisebbségének célkitűzéseivel is párhuzamba állítani.

Végül utalnunk kell még néhány olyan kiadványra, melyek hozzásegítettek a téma egyes összefüggéseinek tisztázásához. Kiváló elemzések Nagy György tanulmányai; ezek a magyar kisebbség szellemi életének a világháborúk közti évtizedekben való alakulását, fejlődését vizsgálják.³² Négy monográfia Románia világháborúk közti történetének egy-egy aspektusára világít rá, mint például a minden kisebbségre egyaránt vonatkozó jogi kérdésekre, illetőleg sajátos reagálásukra az őket érintő többségi bánásmódra, tehát strukturális összefüggésekre koncentrálnak.³³

27 Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között. *Regio* 1997, 2. sz. 32-68. Különösen: 58.

28 Bárdi Nándor: Impériumváltás Székelyudvarhelyen 1918–1920. *Aetas* 1993, 3. sz. 76-118.

29 Bárdi Nándor: Az ismeretlen vízmosság és a régi országút. Stratégiái útkeresés a romániai Országos Magyar Pártnban (1923–1924). In: Bárdi Nándor–Fedinec Csilla (szerk.): *Etropolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*. Budapest, 2003. 153-194.

30 Bárdi Nándor: Javaslatok, modellek az erdélyi kérdés kezelésére. A magyar elképzelések 1918–1940. In: Uő. (szerk.): *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában. Technikák és hagyományok*. Budapest, 2000. 137-181.; Uő: A szupremácia és önrendelkezés igénye. Javaslatok, tervek az erdélyi kérdés rendezésére. In: *Források és stratégiák*. Csíkszereda, 1999. 29-113.

31 Bárdi Nándor: A Keleti Akció. A romániai magyar intézmények anyaországi támogatása az 1920-as években. *Regio*, 6, 1995, 3. sz., 85-135 és 1995, 4. sz., 3-29.

32 Nagy György: *Eszmé, intézmények, ideológiák Erdélyben. Tanulmányok (1973–1998)*. Kolozsvár, 1999.

33 Ezek: Armin Heinen: *Die Legion „Erzengel Michael” in Rumänien. Soziale Bewegung und politische Organisation. Ein Beitrag zum Problem des internationalen Faschismus*. SOA 83. München, 1986.; Hildrun Glass: *Zerbrochene Nachbarschaft. Das deutsch-jüdische Verhältnis in Rumänien (1918–1938)*. SOA 98. München, 1996.; Hans Christian Maner: *Parlamentarismus in Rumänien (1930–1940)*. SOA 101. München, 1997.; Mariana Hlausleitner: *Die Rumänisierung der Bukovina. Die Durchsetzung des nationalstaatlichen Anspruchs Grossrumäniens 1918–1944*. SOA 111. München, 2001.

E dolgozat előmunkálataiként az OMP politikai stratégiáiról és a szélsőjobboldali ideológiáknak a romániai magyarság általi fogadtatásáról több tanulmányban is beszámoltunk.³⁴

Források, forráskritika, munkamódszerek

Egy másfélmilliós közösség politikai stratégiáinak, de elképzeléseinek, sőt vágyainak a föltárását is célzó vizsgálódás forrásanyaga mindig kiegészíthető addig ismeretlen dokumentumokkal. Ezért a nyilvánosság előtt elhangzott állásfoglalások mellett azokat a tanúságtételeket is figyelembe kell venni, melyek magáncélokra, vagy csak szűkebb körök számára készültek, és így közvetlenebb és hitelesebb bepillantást engednek szerzőjük fölfogásába és gondolkodásába. A jelen munka szerzője ezért kutatásait a nyilvánosságnak szánt megnyilatkozásokon (beszédok, vezércikkek, könyvek) túl a hozzáférhető hagyatéknagyra is kiterjesztette. Különösen fontosnak bizonyultak a Paál Árpád hagyatékában fennmaradt levelek és följegyzések. A kor egyik vezető magyar politikusának és újságírójának iratai egyetlen személyi gondolkodásának a keretein belül tükrözik azt a változást, melyen az erdélyi magyarság egy részének szellemi beállítódása ekkor átment.³⁵ 1910 és 1943 között vezetett naplójában Paál nemcsak cikkeinek vázlatait és napi megfigyeléseit rögzíti, hanem az ország belpolitikáját, a magyarság útkereséseit és a külpolitikai változásokat érintő kommentárjait is.³⁶ Fontos forrást jelentenek a Magyar Pártban sok éven át alelnökként tevékeny Jakabffy Elemér emlékiratai is.³⁷ Gróf Bánffy Miklósnak, a Magyar Párt utódszervezete elnökének a – sajnos, csak töredékesen fennmaradt – hagyatékában néhány meglepő tartalmú emlékirat található.³⁸ Sokkal nagyobb terjedelmű és jelentőségű a Magyar Párt elnökének, gróf Bethlen Györgynek a hagyatéka, benne levélváltása a magyar kisebbség politikusaival.³⁹ További fontos magánjellegű dokumentumként értékelhetők György Dénes emlékezései az 1920-as évekre (szerzőjük Paál Árpád munkatársa volt), valamint Boros György unitárius püspök naplója.⁴⁰ Az 1930-as évek egyik fiatal szociáldemokratája, Jordáky Lajos naplóit és hagyatékát is sikerült átnéznünk, s így az ifjabb korosztályok egy olyan képviselőjének a gondolatvilágát megismerünk, aki a hatalmi elit körén kívül állt.⁴¹ E dokumentumok jelentősége szerzőjüknek a munkásság tömegeihez való szoros kapcsolatában rejlik. Hasonló okokból volt tanulságos

34 Franz Horvath: Die Wahrnehmung des Nationalsozialismus durch die ungarische Minderheit Rumäniens. Die Zeitschrift „Magyar Kisebbség”. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 2002, 1. sz. 30-53.; Uő: Die Ungarische Landespartei im politischen Leben Rumäniens 1930–1938. Selbstverständnis und politische Strategien. In: Ralph Tuchtenhagen – Christoph Gassenschmidt (szerk.): *Ethnische und soziale Konflikte im neuzeitlichen Osteuropa. Festschrift Heinz-Dietrich Löwe zum 60. Geburtstag*. Hamburg, 2004. 247-275.; Uő: A romániai Oszdgos Magyar Párt viszonya a jobboldali áramlatokhoz a harmincas években. *Magyar Kisebbség* 2003, 2-3. sz. 368-387.; Uő: Az Erdélyi Lapok ideológiája. Zsidókérdés, katolikus antiszemitizmus és nemzeti-szocializmus Erdélyben (1932–1940). *Regio* 2004, 3. sz. 101-142.

35 A hagyatékot Bárdi Nándor katalogizálta: Paál Árpád kézirat-hagyatéka (Székelyudvarhely, Haáz Rezső Múzeum). Katalógus. Szeged, 1992.

36 A naplók gépirásos másolatban megtalálhatók voltak az azóta megszűnt Teleki László Alapítvány (Budapest) könyvtárában is. Jelzetük: K 1951/97. (Erre Bárdi Nándor hívta fel a figyelmemet.)

37 Uő.: Jakabffy Elemér: Adatok családunk történetéhez. K 1486/95.

38 Leleőhelyük a Dunamelléki Református Egyházkerületi Levéltár, Ráday Levéltár, Fond C/6. (Erre K. Lengyel Zsolt hívta fel a figyelmemet.)

39 A hagyaték magántulajdonban van. Köszönöm György Bélának, hogy hozzáférhetővé tette számomra.

40 A Teleki László Alapítvány könyvtárában K 2788/99 jelzet alatt. L. még: Kovács Sándor – Molnár B. Lehel (szerk.): *Boros György unitárius püspök naplója 1926–1941*. Kolozsvár, 2001.

41 A Jordáky Lajos Hagyaték – a továbbiakban: JLII – magántulajdonban van. Bárdi Nándor segített hozzá, hogy használhassam.

Jordáky egyik szociáldemokrata elvtársa, Lakatos István emlékiratának a tanulmányozása.⁴² A fentiek mellett néhány szépirodalmi mű is forrásnak bizonyult olyan időkből, melyeket egyrészt a nemzeti érzés túlfűtöttsége, másrészt viszont erős sajtócenzúra jellemzett. Végül is az irodalmon keresztül az ábrázolt kor embereinek gondjaiba és életproblémáiba nyerünk bepillantást, s megismerhetjük akár szellemi-ideológiai beállítottságukat is.

Levéltári anyagot a Magyar Országos Levéltárban (Budapesten) és a Román Állami Levéltárban (Bukarestben és Kolozsváron) kutattunk.⁴³ A bukaresti Magyar Követség és a kolozsvári Magyar Konzulátus Budapesten található jelentései, jegyzetei és feljegyzései a romániai magyarság személyiségeiről és terveiről nemcsak sokféle erdélyi magyar elképzelés rekonstruálását teszik lehetővé, de a kisebbségi magyar politikusok gondolkodásába is betekintést nyújtanak. Megvilágítják ugyanakkor – különösen 1937–1938 után – a kisebbségnek a két főváros elvárásai közti nehéz helyzetét, és nagy segítséget adnak egyes személyek értékeléséhez. A bukaresti Magyar Követség Budapestre küldött nagyszámú emlékirata és feljegyzése, vázlata és tájékoztatója nélkül a romániai magyarság számos politikai törekvése és próbálkozása ma már egyszerűen rekonstruálhatatlan volna. Ugyanakkor a MOL-ban őrzött erdélyi magyar dokumentumok egy része kritikával olvasandó, mert szerzőik a párton belüli ellenfeleiket gyakran ezen az úton is megpróbálták lejáratni. De elővigyázatosnak kell lennünk a kisebbség egyes csoportjairól és politikai beállítottságukról szóló román szövegek értékelésekor is. Egysíkúságuk miatt kisebb a hitelességük azoknak a román jelentéseknek, amelyek a magyaroknak a két világháború közti szakasz egészére egy majdnem változatlan revizionista magatartást tulajdonítanak, mint azoknak az 1938 utáni magyar forrásoknak, amelyek a romániai magyarság akkorra megerősödött *hitét* tükrözik arról, hogy Erdély visszakerül Magyarországhoz. Ez a megjegyzés nem a magyaroknak az államhatárok megváltoztatására vonatkozó állandó *vágyát* akarja megkérdőjelezni, hanem egy olyan beállítottság ismeretelméleti értékét, amely egy heterogén közösségnek két évtizeden át ugyanazt a szellemi állapotot posztulálja. Hasznosabbnak tűnik ehelyett azokra a hangsúlyeltolódásokra figyelni, amelyek évről évre, személyről személyre és világnézetről világnézetre haladva eltérőek lehetnek. Ezért tűnik elfogadhatóbbnak egy olyan tárgyalásmód, amely a magyaroknak e kérdéskörhöz való viszonyából az időbeli változások lehetőségét nem zárja ki.

A levéltári források egy csoportja – a bukaresti Magyar Követség helyzetjelentései, a magyar kisebbség román értékelései stb. – az 1990-es évek folyamán mind Magyarországon, mind Romániában napvilágot látott.⁴⁴ A legfontosabb forráskiadványt minden bizonnyal a Magyar Párt különböző fórumainak (Intézőbizottság, Elnöki Tanács, parlamenti csoport) a jegyzőkönyvei jelentik.⁴⁵ Közzétételük által a magyar kisebbség történetével foglalkozó kutatás abba az egyedülálló helyzetben került, hogy nyomon követheti a szervezetben belüli véleményalkotási folyamat menetét (a vitákat, a frakcióharcokat, a párt egész sokféleségének megnyilvánulásait). Megjelenés előtt áll egy másik, igen fontos forrásokot tartalmazó kötet is. Ebben a két világháború közti időből származó emlékiratok, autonómia-vázlatok, valamint az

42 Lakatos István: *Emlékeim I. Szemben az árral*. Marosvásárhely, 2006.

43 Az irodalomjegyzékben részletezve.

44 Romsics Ignác (szerk.): *Magyarok kisebbségben és szórványban*. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai 1919–1944. Budapest, 1995.; Ioan Scurtu – Liviu Boar (szerk.): *Minoritățile naționale din România 1918–1925*. București 1995.; Ioan Scurtu – Ioan Dordea (szerk.): *Minoritățile naționale din România 1925–1931*. București, 1996.; Ioan Scurtu (szerk.): *Minoritățile naționale din România 1931–1938*. București, 1999.

45 György Béla (szerk.): *Iratok a Romániai Országos Magyar Párt történetéhez*. I. A vezető testületek jegyzőkönyvei. Csikszereda – Kolozsvár, 2003.

OMP határozatai és politikusainak beszédei kaptak helyet. Szerkesztője betekintést engedett ebbe a kéziratba is.⁴⁶ Az 1990-es években új kiadásban ismét hozzáférhetővé vált egy sor, eredetileg az általunk vizsgált időszakban megjelent publikáció: könyvek, fontos közéleti szereplők cikkgyűjteményei, valamint a jelentősebb sajtótermékek antológiái.⁴⁷ Ezeket azért részesítettük előnyben a korabeli kiadásokkal szemben, mert e kötet olvasói könnyebben hozzájuk férhetnek, s így a hivatkozások is egyszerűbben ellenőrizhetők. Románul is megjelent nemrég e kor magyar dokumentumainak egy része a kisebbségi problémákról.⁴⁸

Utolsó forráscsoportként az erdélyi időszaki sajtót említjük. Ennek befolyása olvasótáborra politikai magatartására nagy volt, mert magyarországi nyomtatványokat (könyvek, újságok) nehezen lehetett átvinni a határon. Jóllehet az erdélyi magyar sajtó (különösen az 1930-as évek második felében) igen erős cenzúrának volt alávetve, ez városonként eltérő szigorral működött, mivel a helyi hatóságok végezték. A megjelenési helyek viszonylag nagy száma és földrajzi szétszórtsága, valamint a kiadványok ideológiai sokfélesége révén, úgy véljük, egyes újságok lehetőségeinek a korlátait kielégítő módon fölismerhetjük, ha cikkeiket ugyanaznap máshol megjelent orgánumok tartalmával, valamint egyéb forrásokkal (naplók, följegyzések) vetjük össze. Ily módon a magyar vezető rétegek különböző, sőt egymásnak gyakran ellentmondó politikai stratégiái és ideológiai álláspontjai utólag is valóságként fölvázolhatók, magyarázhatók és nagyobb összefüggésekbe ágyazhatók. A magyar kisebbség heterogenitására vonatkozó ismételt utalások és az egyes fejezetek viszonylag bonyolult fölépítése ugyanakkor nem szándékozik a vizsgált népcsoport összessége magatartásáról keletkező képet széttagolni. Az ábrázolás összetettsége azonban elengedhetetlen az egyes társadalompolitikai áramlatok megfelelő bemutatásához. A kép teljességét a fejezetek összefoglalásai igyekeznek helyreállítani.

Nemzet, nemzetállam és kisebbségek Kelet-Közép-Európában

A magyar kisebbség politikai beállítottságát, érdekérvényesítési stratégiáit és különösen a bukaresti központ politikájára adott válaszait a nemzetközi összehasonlító nacionalizmus- és kisebbségkutatás eredményei alapján próbáljuk értelmezni és értékelni. Ezek olyan elméleti eszköztárat képeznek, amely a nemzeti alapon fölépült intézmények (mint a kisebbségi szervezetek) megítélésére jól használható. Ebben a részben segítségükkel röviden áttekintjük a nemzet, a nemzetállam és a nemzeti tudat kérdéskörét, különös tekintettel Erdély 19. és 20. századi nemzeteire és nemzeti kisebbségeire, de anélkül, hogy kialakulásuk részletkérdéseire is kitérnénk.

Az etnikai összetartozás meghatározatlan érzésének lassú átalakulását nemzeti tudattá a szakkutatás – mind a magyarokra, mind a románokra vonatkozóan – a 18. sz. vége és a 19. sz. közepe közé eső időszakra teszi, összhangban a nemzetközi vizsgálatok eredményeivel.⁴⁹

46 Bárdi Nándor (szerk.): *Történeti kényszerpályák - kisebbségi realpolitikák*. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1918–1944. Kézirat.

47 Néhány közülük: Mikó Imre: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. Csíkszereda, 1998. (Eredetileg: Kolozsvár, 1932.); Makkai Sándor: *Magunk revíziója*. Csíkszereda, 1998. (Eredetileg: Kolozsvár, 1931.); Záhony Éva (szerk.): *Hitel*. Kolozsvár 1935–1944. 1-2. Budapest, 1991.; Ozsváth Judit (szerk.): *Erdélyi Iskola*. Antológia, repertórium. Csíkszereda, 2003.

48 Lucian Nastasă – Levente Salat (szerk.): *Maghiarii din România și etica minoritară (1920–1940)*. Cluj, 2003.

49 Dieter Langewiesche: *Nation, Nationalismus, Nationalstaat in Deutschland und Europa*. München, 2000.; Hans-Ulrich Wehler: *Nationalismus. Geschichte – Formen – Folgen*. München, 2001. A Duna-Balkán régióról: Holm Sundhussen: *Nationsbildung und Nationalismus im Donau-Balkan-Raum. Forsch. z. osteurop. Geschichte*

Ebben a dolgozatban a szociológiai kutatások megállapításaira támaszkodva etnikumon „emberek egy viszonylag nagy csoportját”-t értjük, akiknek „a közös eredetbe vetett hit, valamint kultúrájuk meg történelmük hasonlóságai alapján [...] meghatározott azonosság- és összetartozástudata van”.⁵⁰ A „nemzet” fogalom ezzel szemben az újkor egy társadalmi átalakulási folyamatának az eredményét jelöli, mely folyamat következtében a modern nemzetet – alább felsorolt jegyei mellett – elsősorban egy nemzetállam létrehozását célzó törekvése jellemzi.⁵¹ Ugyanakkor a két itt vizsgált, és a 19. sz. elején kialakulóban levő erdélyi nemzetre is érvényes a nacionalizmus-kutatások legújabb megállapítása, miszerint abban a folyamatban bizonyos nyelvi és vallási adottságok alapul vétele során pont az illető *nemzet* fogalmának kidolgozásáról és a *saját* tradíciók *kitalálásáról* lehet beszélni.⁵² A *nemzet* eszmei konstrukcióként való megszületése azonban föltételezi cselekvő személyek egy olyan csoportjának a meglétét, akik egy nemzet keletkezésén és fejlődésén dolgoznak, tehát elképzeléseik is vannak arról, amit létrehozni szeretnének. Még ha csupán egy halvány és távoli célra hivatkoznak is, a saját nemzet fogalmának népszerűsítésével ennek magának a létrejöttén dolgoznak. Miroslav Hroch a nemzetépítés három fázisát különbözteti meg, és kiemeli az alapjául szolgáló mozgalom fokozatos növekedését, a szimpatizánsok számának szaporodását. A ’kis népek’ alakulási folyamataira vonatkozó összehasonlító vizsgálatok alapján arra a következtetésre jut, hogy valamely nemzeti tudat hordozója először az érintett etnikumnak csupán egy kis csoportja.⁵³ Ez fölismeri, hogy népének „nemzeti létéhez” még hiányoznak olyan dolgok, mint a saját államiság folytonossága, a társadalmi szerkezet teljes kiépítettsége, vagy a saját írásbeliségen

1993, 48. sz. 233-258.; Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-, Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, 1998.; Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Budapest, 1974. 11-189.; Niederhauser Emil: *Nemzetek születése Kelet-Európában*. Budapest, 1976.; Otto Dann: Nationsbildung im neuzeitlichen Europa. In: Almut Bues – Rex Rexheuser (szerk.): *Mittelalterliche nationes – neuzeitliche Nationen*. Probleme der Nationenbildung in Europa. Wiesbaden, 1995. 27-41. A magyar nemzeti tudat keletkezéséről: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 2003. 131. és Molnár Miklós: *Geschichte Ungarns*. Hamburg, 1999. 231-241. A román nemzeti gondolat erdélyi keletkezéséről: Sorin Mitu: *Die ethnische Identität der Siebenbürger Rumänen. Eine Entstehungsgeschichte im historischen Raum*. Köln – Weimar – Wien, 2003.; Tóth I. Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792*. Csíkszereda, 1998.; Emanuel Turczynski: *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*. Düsseldorf, 1976. A román nemzet középkori keletkezéséről: Ioan-Aurel Pop: *Istoria, adevărul și miturile*. Note de lectură. București, 2002. E kézirat lezárása után jelent meg: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*. Szöveggyűjtemény. Budapest, 2004.

- 50 Idézi: Friedrich Heckmann: *Ethnische Minderheiten, Volk und Nation. Soziologie inter-ethnischer Beziehungen*. Stuttgart, 1992. 56. L. még Sundhaussen: *Nationsbildung* i. m. 236.
- 51 Heckmann: *Ethnische Minderheiten* i. m. 57.; Sundhaussen: *Nationsbildung* i. m. 240.; Langewiesche: *Nation* i. m. 15-19.; Dann: *Nationsbildung* i. m. 28.; Ernest Gellner: *Nationalismus und Moderne*. Hamburg, 1995. 69.
- 52 Benedict Anderson: *Die Erfindung der Nation*. Zur Karriere eines folgenreichen Konzepts. Frankfurt–New York, 1995. 106.; Sundhaussen: *Nationsbildung* i. m. 235.; Langewiesche: *Nation* i. m. 19., 25.; Wehler: *Nationalismus* i. m. 36-40.; Gellner: *Moderne* i. m. 87.
- 53 Miroslav Hroch: Das Erwachen kleiner Nationen als Problem der komparativen sozialgeschichtlichen Forschung. In: Heinrich August Winkler (szerk.): *Nationalismus*. Königstein/Ts., 1985. 155-172.; Uő: Die nationalen Formierungsprozesse in Mittel- und Südosteuropa. Ein Vergleich. *Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte* 1995, 2. sz. 7-17.; Uő: Nationales Bewusstsein zwischen Nationalismustheorie und der Realität der nationalen Bewegungen. In: Eva Schmidt-Hartmann (szerk.): *Formen des nationalen Bewusstseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*. München, 1994. 39-52. Azonkívül: Hugh Seton-Watson: „Intelligentsia, und Nationalismus in Osteuropa. *Historische Zeitung* 1962, 195. sz. 331-345.; Gerhard Schulz: Nationalismus und Geistesgeschichte. Versuch einer resümierender Betrachtung. In: Heiner Timmermann (szerk.): *Nationalismus und Nationalbewegung in Europa 1914–1945*. Berlin, 1999. 19-37.; Anton Sterbling: Eliten, Modernisierung, nationale Mythen. In: Uő: *Intellektuelle, Eliten, Institutionenwandel*. Untersuchungen zu Rumänien und Südosteuropa. Hamburg, 2001. 55-75., különösen: 64-71.

alapuló kultúra. Ezt az egyre növekvő, intellektuális beállítottságú kisebbséget nevezi Hroch „nemzeti mozgalomnak”, s fő jellemzőjeként emeli ki „az alakuló nemzet tagjai egyre nagyobb csoportjának a tudatos, szervezett és intézményesített törekvését, hogy a nemzeti önállóság még hiányzó jegyeit megteremtsék”.⁵⁴

E folyamat (mozgalom) első fázisában a tagok főleg saját csoportjuk történetével vannak elfoglalva, meg az ennek során áthagyományozott kultúráikkal, és megpróbálják mindezt más etnikai csoportoktól, illetőleg nemzetektől *elhatárolni*, s valójában pont ezáltal teremtenek közösségük számára kulturális kánont. A fejlődés következő szakaszában ez az aktív (kulturahordozó) réteg megkísérli a korábban kidolgozott jellemzőket önnön népi tömegeiben tudatosra tenni, vagyis őket ennek az értéktudatnak megnyerni. Valamely hithez, szűkebb pátriához vagy uralkodóhoz kapcsoló korábbi kötelekeiket ez az új orientáció elhalványítja, jelentéktelenné teszi. Már ebben a fázisban megnyilatkozhatnak e kis, a létező államban nem vezető szerepet betöltő etnikum területi elkülönülést célzó első szándékai – öngazgatás és önrendelkezés (autonómia) utáni vágyak formájában. Végül a harmadik fázisban a nemzeti mozgalom tömegmozgalommá válik, és a kis csoport agitációja az érintett etnikum minden rétegében és területi egységében erős visszhangra talál. A cél ekkor már egyértelműen a saját nemzetállam fölépítése lesz.⁵⁵

A nemzeti mozgalom – gyakran a *nation-building* terminussal jellemzett – munkája tehát abban áll, hogy saját etnikumában önnön különállását tudatosítja. Ennek lényege a nemzet számára egy „alapterület” iránti igény megfogalmazása, a saját nyelv és írás integrációs erőként való kiemelése, a nemzeti mitológiákban (eredet- és leszármazási mítoszok) a kollektív emlékezetet megjelenítő helyek fölmutatása, és végül a – főleg egy vélt *ősellenséggel* vívott – háborúban egy helytállási próba megállásának fölismerése (a hozzájuk tartozó összes hőstettek eposzi magaslatra való emelésével).⁵⁶ E jellemzők együttese és különleges helyzete teszik a nemzetet képessé arra – így a *kulturahordozók* credója –, hogy az önálló nemzetállamhoz vezető útra lépjen. Ezen az úton Erdély két legnagyobb etnikuma számára a 19. században két különböző érvelési mód kínálkozott. A magyarok a *történelmi államjog* alapjára helyezkedtek, s a középkori magyar királyságra hivatkozva az országnak a Habsburg Birodalomba való bekebelezését jóváteendő törvénytelenységnek nyilvánították.⁵⁷ Hroch szerint a nemzetállam kialakulása e közép-európai útjának fontos jellemzője, hogy tárgyalások és egyezkedések követik egymást: „Alkotmányos tárgyalások, egyezkedések, kérvények és panaszok képezték e nemzeti mozgalmak tipikus *főstratégiáját*, különösen az 1848-as forradalmi próbálkozások kudarca után. De még a forradalom idején is előtérben volt a polgárjogokért, az alkotmányért és a parasztfőlszabadításért folyó harc.”⁵⁸ Az erdélyi románoknak (de a Kárpátokon kívüliek-

54 Hroch: *Nationales Bewusstsein* i. m. 43.; l. még Dann: *Nationsbildung* i. m. 31-33., 35.

55 Hroch: *Nationales Bewusstsein* i. m. 44.; Sundhaussen: *Nationsbildung* i. m. 241.; Langewiesche: *Nation* i. m. 26-30.; Dann: *Nationsbildung* i. m. 29.

56 Langewiesche: *Nation* i. m. 23-31.; Wehler: *Nationalismus* i. m. 45-50.; a nemzetek több más jellegzetességéről l.: Friedrich Wilhelm Graf: *Die Nation – von Gott ‚erfunden‘? Kritische Randnotizen zum Theologiebedarf der heutigen Nationalismusforschung*. In: Gerd Krumeich – Hartmut Lehmann (szerk.): *»Gott mit uns«*. Nation, Religion und Gewalt im 19. und frühen 20. Jahrhundert. Göttingen, 2000. 285-317.; Norbert Reiter: *Sprache in nationaler Funktion*. In: Klaus-Detlev Grothusen (szerk.): *Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa*. Göttingen, 1974. 104-115. A magyarokról: Robert W. Evans: *Der ungarische Nationalismus im internationalen Vergleich*. In: Ulrike v. Hirschhausen – Jörn Leonhard (szerk.): *Nationalismen in Europa*. West- und Osteuropa im Vergleich. Göttingen, 2001. 291-305. A román nemzetéről Mitu, Tóth és Turczynski már említett művei mellett: Robert A. Kann: *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie*. I. Graz – Köln, 1964. 309-322.

57 Hans Lemberg: *Der Weg zur Entstehung der Nationalstaaten in Ostmitteleuropa*. In: Georg Brunner (szerk.): *Osteuropa zwischen Nationalstaat und Integration*. Berlin, 1995. 45-71., főleg: 47.

58 Hroch: *Formierungsprozesse* i. m. 9. Hroch szerint a magyar nemzeti mozgalom volt a „legsikeresebb”.

nek is) a *nemzeti ébredés*, illetőleg *nemzeti újjászületés* szellemi folyamata után a harc útjára kellett lépniük – a kontinuitás-elmélet ingatag talaján állva. A román állam az 1877–1878-as ún. fölszabadító háború után nyerte el függetlenségét az akkori nagyhatalmak hozzájárulásával, és román felfogás szerint csak a balkán-háborúk és az első világháború után teljesedett ki.⁵⁹ Ily módon a román államépítés folyamata a kelet-európai szecessziós típusba sorolható (Theodor Schieder rendszerezése alapján). Ezt az jellemzi, hogy az ide tartozó nemzeti mozgalmak politikai tudata a létező állam ellenében fejlődik ki, és az új nemzetállam nem különálló részek egyesülése által jön létre, hanem nagyobb államszervezetekből való lemetszés útján.⁶⁰

A kelet-közép-európai államalakító folyamatokban gyökerező interetnikus feszültségek a *modernizáció* jelenségével is leírhatók és értelmezhetők. Ez utóbbi – az újabb társadalomtudományi irodalomban igen divatos – fogalom a társadalmi változások következő főbb oldalait sűríti magába (címszószerűen felsorolva): individualizálódás, demokratizálódás, bürokratizálódás, iparosítás, professzionalizálódás (a szaktudás súlyának növekedése), tudatos társadalmi kiegyenlítés, társadalmi mobilitás, kulturális egységesítés stb.⁶¹ Az átmenet egy hagyományos, túlnyomóan mezőgazdasági jellegű társadalomból egy modernbe kiváltja azon társadalmi csoportok ellenállását, amelyek e fejlemények *vesztéseinek* vélik magukat, és nem képesek leküzdeni a folyamat okozta elbizonytalanodást és gyökértelessé válás érzését. Amikor a modernizáció felületi, mint a két világháború közötti Romániában,⁶² az általa kiváltott társadalmi feszültségekért és nemzeti identitáskrizisekért a fejlődés állítólagos haszonélvezőit és a kisebbségeket hibáztatják (bűnbak-szerep).

Erdély 1867 óta az Osztrák-Magyar Monarchia magyar felének szerves alkotórésze volt, s így 1918-ig nemzetiségi sorsáról a budapesti parlamentben döntöttek. De mielőtt kitérnénk a nemzetiségi kérdés állásának bemutatására a 19. század végi Magyarországon, meg kell vizsgálnunk a *többség* és a *kisebbség* viszonyát egy *nemzetállamként* meghatározott államkeretben. Ez azért is hasznos lesz, mert a világháborúk közötti évek román politikusai a magyar kisebbséggel szembeni politikájukat a magyar hatóságok 1918 előtti nemzetiségi politikájával indokolták, amely szerintük szintén nem volt tekintettel a kisebbségekre. Kisebbségeken E.

59 A háború és a harc szerepét az állam- és nemzetképzés folyamatában Langewiesche tárgyalja: *Nation* i. m. 26-28., 36., 45-49.; l. még: Wehler: *Nationalismus* i. m. 45.; a nem uralkodó helyzetű etnikai csoportok esetéről: Ilroch: *Formierungsprozesse* i. m. 9.; Kelet-Európáról és az újjászületési ideológiák alaptalanságáról: Lemberg: *Entstehung* i. m. 56.; a nagyhatalmak szerepét tárgyalja a délkelet-európai államok létrejöttében Edgar Ilösch: *Die Entstehung des Nationalstaats in Südosteuropa*. In: Brunner (szerk.): *Osteuropa* i. m. 73-91., főleg 75., 78., 82. Romániának a nagyhatalmakkal fennálló kapcsolatgait Lothar Maier mutatja be: *Rumänien und die europäischen Mächte (1859–1944)*. In: Ilina Gregori – Angelika Schaser (szerk.): *Rumänien im Umbruch. Chancen und Probleme der europäischen Integration*. Bochum, 1993. 15-21.

60 Theodor Schieder: *Typologie und Erscheinungsformen des Nationalstaats in Europa*. In: Uő.: *Nationalismus und Nationalstaat*. [Otto Dann – Hans-Ulrich Wehler (szerk.): *Studien zum nationalen Problem im modernen Europa*.] Göttingen, 1992. 65-87.; ezenkívül: Theodor Schieder: *Der Nationalstaat in Europa als historisches Phänomen*. In: Uő.: *Studien* i. m. 87-102.; és Ilösch: *Entstehung* i. m. 77.; Langewiesche: *Nation* i. m. 45.; Wehler: *Nationalismus* i. m. 52.

61 Sterblich: *Eliten* i. m. 60.; és uő.: *Modernisierungstheoretische Ausgangspunkte und Analysezugänge*. In: Uő.: *Strukturfragen und Modernisierungsprobleme südosteuropäischer Gesellschaften*. Hamburg, 1993. 39-59.; Uő.: *Eliten im Modernisierungsprozess*. Ein Theoriebeitrag zur vergleichenden Strukturanalyse unter besonderer Berücksichtigung grundlagentheoretischer Probleme. Hamburg, 1987. 131-164. és 211-258.; noha a „modernizálás” fogalmát nem használja, Gellner gondolatai is ebbe az irányba mutatnak: Ernest Gellner: *Nationalismus in Osteuropa*. Wien, 1996.

62 Holm Sundhussen: *Die „Modernisierung” der Balkanländer in vorsozialistischer Zeit: Ein Missverständnis und seine Folgen*. In: Gregori-Schaser (szerk.): *Rumänien* i. m. 23-34.

Francis meghatározása szerint olyan népcsoportokat értünk, „amelyek viszonyát az össztársadalomhoz, amelybe bezárva élnek, mindenekelőtt az határozza meg, hogy egyedeik ugyan az utóbbi teljes jogú tagjainak számítanak, gyakorlatilag azonban a társadalmi javak élvezetéből mégsem abban a mértékben részesülnek, mint a többiek. Tényleges egyenlőséget csakis saját etnikai különbözőségük feladása, vagyis asszimilációjuk által érhetnek el.”⁶³

G. Kneer *konstruktivista* kisebbségfogalma abból indul ki, hogy a „kisebbségek társadalmilag kitermelt, konstruált, teremtett képződmények”, hiszen éppen azért keletkeznek, hogy „személyek egy csoportját kisebbségként kezelik, azaz diszkrimináló, hátrányos, megbélyegző módon, vagy pont fordítva, megőrzésre és védelemre méltó jegyeket hordozó csoportként.”⁶⁴ E kisebbségfelfogásra később, a magyar kisebbség heterogenitásának bemutatásakor visszatérünk majd. A szakirodalom megkülönböztet határ menti, szigetszerű és szórvány (azaz diaszpóra) kisebbségeket.⁶⁵ A szakemberek nagy része abban is egyetért, ami már Francis fentebbi meghatározásából is kiolvasható, hogy ti. az uralkodó és irányító államalkotó nemzet, amennyiben a nemzetállam eszméjét vallja, minden eszközzel arra törekszik, hogy az állam területéről a más etnikumhoz tartozókat eltávolítsa. Itt nem kell szükségszerűen erőszakos elűzésükre gondolnunk (ami azért gyakran előfordul, pl. a két Balkán-háborúban 1912–1913-ban), hanem mindenekelőtt asszimilálásukra, mert ezáltal a saját nemzet lélekszáma is növelhető. Az etnikai nemzetállamokat *per definitionem* homogenizáló szándék jellemzi, az „egy nemzet – egy kultúra – egy állam” ideológiája felé haladnak – véli a legtöbb szakember.⁶⁶ A nemzetállamok ideológusai számára a kisebbségek a nemzeti egység zavaró tényezői, ezért eltávolítandók, mert a *nemzetállamban folyó nemzetépítés (nation-building)* útjában állnak azáltal, hogy gyakran fontos gazdasági, társadalmi és kulturális pozíciókat birtokolnak, melyeket a többségi etnikum saját intézményei fölépítésére, valamint az államilag erőltetett nemzeti tudat további megszilárdítása céljából magának kíván megszerezni.⁶⁷

Mint ahogy e dolgozat tárgya annak vizsgálata, hogyan keres egy adott kisebbség (kulturális-politikai) elítje adekvát válaszokat a nemzetállam homogenizáló nyomására, szemügyre

63 Emerich Francis: *Ethnos und Demos*. Soziologische Beiträge zur Volkstheorie. Berlin, 1962. 124. Jellegtelenebb Francisnek a következő definíciója: „A kisebbség az embereknek az a csoportja, amelyet a társadalom egészétől jellemző jegyek választanak el és a többséghez tipikus viszony fűz.” Uo. 142. Heekmann szerint etnikai kisebbségek „a hátrányos helyzetű, elnyomott, diszkriminált és stigmatizált etnikai csoportok”. Heekmann: *Ethnische Minderheiten* i. m. 57.

64 Georg Kneer: Nationalstaat, Migration und Minderheiten. Ein Beitrag zur Soziogenese von ethnischen Minoritäten. In: Armin Nassehi (szerk.): *Nation, Ethnie, Minderheit*. Beiträge zur Aktualität ethnischer Konflikte. Köln, 1997. 85-103., idézet: 92.

65 Ezeket az önmagukat magyarázó fogalmakat tárgyalja Wolfgang Kessler: Die gescheiterte Integration. Die Minderheitenfrage in Ostmitteleuropa 1919–1939. In: Hans Lemberg (szerk.): *Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen*. Marburg, 1997. 161-189., különösen: 170. A kézirat lezárása után jelent meg: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.): *Szövegyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest, 2005.

66 Heekmann: *Ethnische Minderheiten* i. m. 45. és 212.; Wehler: *Nationalismus* i. m. 100.; Langewiesche: *Nation* i. m. 48-52.; Lemberg: *Entstehung* i. m. 65-67.; Sundhausen: *Nationsbildung* i. m. 252.; Kneer: *Nationalstaat* i. m. 94-96. Ernest Gellner: *Nationalismus. Kultur und Macht*. Berlin, 1999. 56., 99., 120., 169. Friedrich Heekmann: Ethnos, Demos und Nation, oder: Woher stammt die Intoleranz des Nationalstaats gegenüber ethnischen Minderheiten? In: Gerhard Seewann (szerk.): *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. München, 1991. 9-36., főleg: 26.

67 A nemzetépítés a szakirodalom egybehangzó véleménye szerint állandó folyamat, amelyet a 'nemzetállam' létrehozása után is szüntelenül tovább kell vinni (a többségi nemzethez nem tartozó csoportoktól elhatárolódva, a többség nemzeti öntudatának továbbfejlesztése és erősítése érdekében) l. Dann: *Nationsbildung* i. m. 31., 34., 36.; Lemberg: *Entstehung* i. m. 67.; Kessler: *Gescheiterte Integration* i. m. 177.; Heekmann: *Ethnos* i. m. 25-27.; Kneer: *Nationalstaat* i. m. 95.

kell vennünk röviden a többség által alkalmazható kirekesztő eljárásokat is. Egy állítólagos nemzetállam asszimiláló, illetőleg diszkrimináló intézkedései a tapasztalatok szerint a nyelvpolitikától (a kisebbségi nyelv használata a nyilvánosságban) az iskolapolitikán át (tanítási nyelv) egészen a gyülekezési, az egyesülési, valamint a választójog és a sajtószabadság korlátozásáig terjedhetnek. A legnyilvánvalóbb jele a más etnikumú személyek elutasításának az állampolgárság megtagadása. Mindezen jellemzők messzemenően jelen vannak a magyar nemzetté válás 1867–1868 utáni fázisának nemzetiségi politikájában. A magyar állam 1868-as nemzetiségi törvényét – bár a nemzetiségek korabeli képviselői elégtelenként elvetették – ma a történetírás pozitívnak ítéli.⁶⁸ A törvény előírásai és gyakorlati alkalmazása közt azonban nagy eltérés volt, és ez odavezetett, hogy az esetek többségében még azok a jogok sem valósultak meg, amelyeket a nemzetiségek számára elismert: egyéni jogegyenlőség a *natio hungaricana* belül, a nemzeti nyelvek használata a közigazgatás alsóbb szintjein, a tanítási nyelv megválasztása az iskolafenntartó által. Nem ismerte el viszont e törvény a nemzetiségeket egyenjogú nemzeteknek, nem adott nekik testületi (kollektív) jogokat, s nem adta meg az általuk kívánt területi autonómiát sem.⁶⁹ A nacionalizmus-kutatás eredményeinek, főleg a kisebbség–többség viszonyra való alkalmazásuk ismeretében ezen nem is csodálkozhatunk, mert e jogok a meghirdetett magyar nemzetállam létét kérdőjelezték volna meg. A homogén nemzetállam céltételezését következetesen fenntartották az utódok a nemzetiségi törvény két szerzőjének és garantálójának (Eötvös Józsefnek 1871-ben és Deák Ferencnek 1876-ban bekövetkezett) halála után is. A kezdetben Tisza Kálmán miniszterelnök (1875–1890) nevével összekapcsolt, de egészen az I. világháború végéig tartó magyarosító politika azt a tényt próbálta korrigálni, hogy a magyarok Magyarországon nem voltak abszolút többségben. Ezen az állapoton olyan politikai intézkedésekkel igyekeztek változtatni, amelyek következtében a kisebbségek a magyar parlamentben számáruknál gyengébben voltak képviselve (föltételhez kötött választójog, célzatosan kijelölt választókerületek, intézkedések nemzetiségi politikusok ellen stb.). A más nemzetiségű lakosság asszimilálását magyar politikusok megpróbálták az iskola- és a kultúrpolitika által is előmozdítani.⁷⁰ A magyarok számának növekedése mégis kevésbé e politikának, mint inkább a századforduló modernizációs törekvéseinek volt a következménye. Ez teremtett ugyanis főleg az iparosodó vidékeken olyan, az asszimilációnak kedvező előfeltételeket, melyek egy, a magyarok által dominált együttélésben való részvételt hoztak létre. A magyar állam asszimiláló politikája a legsikeresebb a 18. században betelepedett németek és zsidók, valamint a rutének, a szlovákok és az örmények között volt. A távoli (és gazdaságilag kevésbé fejlett) Erdélyben viszont alig csökkent a románok és a szászok részaránya,⁷¹ s így a magyaroké is alig nőtt 31,2%-ról 34,3%-ra. A legújabb kutatások mindenekelőtt a magyarosító iskolapolitika eredménytelenségét tárták föl. Ennek következtében Erdélyben nemcsak sikeres asszimiláció nem jött létre, hanem egyenesen párhuzamos

68 Kann: *Nationalitätenproblem* i. m. 129-133.; Evans: *Ungarischer Nationalismus* i. m. 302.; Holger Fischer: *Eine kleine Geschichte Ungarns*. Frankfurt, 1999. 140.

69 Fischer: *Kleine Geschichte* i. m. 142.; Kann: *Nationalitätenproblem* i. m. 133.

70 Fischer: *Kleine Geschichte* i. m. 143-147.; Kann: *Nationalitätenproblem* i. m. 135-138.; Zoltán Szász: Die Ziele und Möglichkeiten der ungarischen Regierungen in der Nationalitätenpolitik im 19. Jahrhundert. In: Ferenc Glatz – Ralph Melville (szerk.): *Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830–1918*. Stuttgart, 1987. 327-341.; László Révész: Nationalitätenfrage und Wahlrecht in Ungarn 1848–1918. *Ungarn Jahrbuch* 1971, 3. sz. 88-123.

71 Fischer: *Kleine Geschichte* i. m. 139. és 144.; Evans: *Ungarischer Nationalismus* i. m. 303. Magyarország összterületén a magyarok száma mind abszolút értékben (az 1880-as 6,2 millióról 1910-ig majdnem 10 millióra), mind százalékarányosan (ugyanazon időhatárok között: 44,9%-ról 54,6%-ra) növekedett.

nemzeti(ségi) társadalmak keletkeztek (magyar, német, román), tehát az etnikumok egymásmelletti intézményessége alakult ki.⁷²

E tanulmány vizsgált tárgyára való tekintettel ebben az elméleti bevezetésben az a kérdés sem mellőzhető, milyen módon reagálhat egy kisebbség egy nemzetállam asszimiláló és diszkrimináló intézkedéseire. Sajnálatos módon a szakkutatás a problémaegyüttes ezen aspektusának eddig viszonylag kevés figyelmet szentelt. E. Gellner inkább sematikus katalogizálása a kisebbségeknek *megalázó*, mert *másodosztályú és alárendelt státusuk* miatt lényegében csak az *alkalmazkodás* (asszimiláció), a *kivándorlás* és az *irredentizmus* opcióit hagyja nyitva, de anélkül, hogy például az *alkalmazkodás* terminust alaposabban megvizsgálná.⁷³ Ebbe az irányba mutat A. D. Smith részletesebb listája is, amely az *alkalmazkodás* és az *irredentizmus* lehetősége mellett négy további viselkedési módot ismer fel a nemzeti kisebbségek számára: az *izolációt* kis közösségek védelmi stratégiájaként; a *kommunalizmust*, mint a helyi lehetőségek kihasználását az önmegvalósítás érdekében; a *kulturális autonómiát* és végül a *szeparatizmust*, vagyis az elszakadási kísérletet egy saját állam alapításának céljával.⁷⁴ A lényegbevágó különbség Gellner és Smith elképzelése között abban áll, hogy míg Gellner fogalmai főleg valamely kisebbség egyes tagjainak viselkedésére alkalmazhatóak, addig Smith fogalomtárával egy-egy kisebbség összességének viselkedési opcióit írhatjuk le. Ezt a megkülönböztetést ebben a munkában is hasznosítani igyekeztünk. Kántor Zoltán megfigyelése a kisebbségeken belül is észlelhető nemzetalkotó folyamatokról tovább gazdagítja a szakirodalmat. Eszerint a „nemzeti kisebbség(i társadalom)” kifejezésben az első melléknév a fontosabb elem, mert az általa jelzett tulajdonság jelentősebb a csoport azon szociológiai tény jellegénél, hogy önmagát egyszerre kisebbségként és önálló (párhuzamos) társadalomként éli meg.⁷⁵ Ha a modern nemzetállam nemzetépítő politikát folytat, és pedig természetesen a nemzeti kisebbség érdekei ellenére, ez utóbbiak kénytelenek hasonló eszközökkel védekezni. Egy kisebbség nemzetalkotó és -fenntartó törekvései (egyesületek és más gyülekezetek alapítása és működtetése stb.) azonban természetesen nem élvezik az állam támogatását, ezért ezekhez saját forrásait kell igénybe vennie. Mint a nemzetalkotás minden más folyamatában, ebben is valójában a területi elkülönülés vágya nyilvánul meg – véli Kántor. Ennek azonban nem kell szükségszerűen leszakadási mozgalmakhoz vezetnie. Követhet föderalisztikus vagy autonómiába torkolló célokat is.⁷⁶ Az egész törekvés mögötti alapgondolat lényege: legalább egy szorosan körülhatárolt földrajzi és intézményi területen többségi helyzetbe kerülni és jogot szerezni saját döntések meghozatalára.

Más kutatókat is foglalkoztatnak a többség–kisebbség viszony egyes kérdései. A szociológus E. Heckmann például arra mutat rá, hogy a többség által gyakorolt nyomás a beilleszkedés, sőt asszimilálódás érdekében sokszor éppen az ellenkező eredményhez vezet, mert életre hívja és megerősíti a kisebbség csoportösszetartását, sőt ellenállását, s így a próbálkozás kudarcot vall.⁷⁷ Ez oda is vezethet, hogy a kisebbség megszilárdítja a nyelvtestvéreihez fűződő

72 Joachim von Puttkamer: *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn. Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914*. München, 2003.; Szász: *Ziele und Möglichkeiten* i. m. 335.

73 Gellner: *Moderne* i. m. 147., 157-159.; *Kultur* i. m. 56., 99. és 169.

74 Anthony D. Smith: *The Ethnical Revival*. Cambridge, 1981. 15-17.

75 Kántor Zoltán: Kisebbségi nemzetépítés. A romániai magyarság mint nemzetépítő kisebbség. *Regio* 2000, 3. sz. 219-242.

76 Uo. 235.

77 Heckmann: *Ethnische Minderheiten* i. m. 45. és 62., és Heckmann: *Ethnos* i. m. 12. Sundhausen (*Nationsbildung* i. m. 253.) kissé leegyszerűsíti a kérdést, amikor egy kisebbség „nemzeti összetartás”-t erősítő törekvéseire való utalása előtt megjegyzi: „Az irredentizmus csupán helyet változtatott”.

kapcsolatait, s bizonyos politikai, földrajzi és kulturális feltételek fönállása esetén a hozzájuk való állami csatlakozást kívánja megvalósítani. Nacionalista indíttatású nyelvhasználati konfliktusok az érintett kisebbség számára még azt is nyilvánvalóvá teszik, hogy a saját népi jellegzetességei megőrzéséhez szükséges gazdasági és szervezeti előfeltételeket neki magának kell megteremtenie, például az állam nyelvi és iskolarendszeri monopóliumának semlegesítésére.⁷⁸ A többségi társadalom nyomása akár véglegesen is elzárhatja a koegzisztenciához vezető utat, és a kisebbség társadalmi homogenizálódásához, értelmisége kivándorlásához, sőt akár radikalizálódásához is vezethet.⁷⁹ Ezért mondja Seton-Watson, hogy nemzeti kisebbségek elnyomása új nacionalizmusokat szülhet – az ő részükről.⁸⁰ G. Schödl ugyanakkor a jelenséget a másik oldalról tekintve azt emeli ki, hogy az elnyomás és a bűnbak-szerep a kisebbségek számára éppen hogy „létfeltételeik egyik döntő” összetevője.⁸¹ E fölfogással egyetérthetünk, ha arra gondolunk, hogy a (többségtől való) különbözőségére való állandó emlékeztetés nélkül a kisebbségben magában is gyöngülhetne sajátosságának tudata, kérdés azonban, hogy ez utóbbi elkerülése nem volna-e lehetséges pozitív jellegű módszerek alkalmazásával is.

Az említett szerzők azon az állásponton vannak, hogy egy etnikai kisebbség sajátosságai megőrzésre érdemes tulajdonságok. Ez már fölveti a kérdést – legalább elméletileg –, hogy hogyan kezelhet egy államnemzet egy etnikai kisebbséget, ha nem nacionalista asszimilációs politikát folytat. A két világháború között a *népcsoportjog* terminus mellett az *önrendelkezés* szakszó, mint a saját államisághoz való jog megfogalmazása szerepelt a kisebbségi problémák megoldásának kifejezőjeként. A mai szakirodalom az 1990-es évek balkáni katasztrófája hatására ezt – az *önrendelkezést* – elutasítja. A meghirdetett nemzetállamokban tomboló *nacionalista fúriával* az „összes alapvető emberi jog korlátlan garanciáját, s hozzá a regionális és kulturális autonómiát egy föderalisztikus államrendszerben”, valamint a nemzetállamiság elvének föladását helyezi szembe.⁸²

A romániai magyarok megnyilatkozásainak ideológiai keretei

„A Magyar Párt [...] sokrétű. A párt leghaladóbb csoportja a Kacsó-féle fiatalok csoportja. A legreakciósabb tömörülésére Sulyok Istvánék nyomják rá bélyegüket. Biztos, hogy demokratikus kiállásra a Magyar Párt nemigen alkalmas [...]”⁸³ Az idézett sorok 1935-ben jelentek meg a romániai magyarság egyik *liberálisnak* számító lapjában. Bennük egy sor olyan fogalmat találunk, melyek legalább rövid, jelzésszerű megvilágítása nélkül a romániai magyarságról a következő fejezetekben megrajzolható kép kontúrjai csorbát szenvednének.

Nem arra van szükség elsősorban, hogy olyan fogalmakat, mint *haladó* vagy *reakciós* politikatudományi igénnyel meghatározzunk, hanem sokkal inkább arra, hogy a romániai

78 Schieder: *Erscheinungsformen des Nationalstaats* i. m. 79.

79 Kessler: *Gescheiterte Integration* i. m. 181.

80 Hugh Seton-Watson: Nationalbewusstsein als historisches Phänomen. *Südostforschungen* 1984, 43. sz. 271-281., főleg: 275. és 285.; valamint Kessler: *Gescheiterte Integration* i. m. 180-182.

81 Günter Schödl: Minderheiten und Konfessionen. In: Valeria Heuberger – Arnold Suppan – Elisabeth Vyslonzil (szerk.): *Brennpunkt Osteuropa. Minderheiten im Kreuzfeuer des Nationalismus*. München, 1996. 42-56., főleg: 44.

82 Idézet: Wehler: *Nationalismus* i. m. 108.; l. még: Heckmann: *Ethnische Minderheiten* i. m. 222-227., és Langewiesche: *Nation* i. m. 228-230. Ezenkívül a kisebbségvédelemről alkotott mai elképzelésekről: Ralf Thomas Göllner: Theoretische Überlegungen zum Minderheitenschutz. In: Krista Zach (szerk.): *Rumänien im Brennpunkt. Sprache und Politik. Identität und Ideologie im Wandel*. München, 1998. 121-135. Susanne Boshammer: *Gruppen, Rechte, Gerechtigkeit. Die moralische Begründung der Rechte von Minderheiten*. Berlin, 2003.

83 Cseresznyés Sándor: A maradiság szellemének felvonulása minden vonalon. In: *Független Újság* 1935, 29. sz. 4.

magyarság akkori társadalmi összefüggéseiben belül értelmezzük őket, mert e kisebbség gondolkodásában más terminológia érvényesült, mint a magyarországi társadalomban. Azt is előre kell bocsátanunk, hogy a vizsgált időszakból származó és megvilágítandó kifejezések (és politikai stratégiák) értelmezése mindannyiszor egy sokrétű, de mégis közös alapszövetű világmagyarázatot magáénak valló társadalmi *elit* nézőpontjából történik. Az elithez tartozónak fogjuk fel „azokat a személyeket, akik hosszabb időn át nagyobb népességcsoportok specifikus elvárásai számára vonatkozási pontként szerepelnek, és így döntéshozatalukban és helyzetértékelésükben véleményalakító, sőt cselekvést befolyásoló erővel bírnak, mert ők maguk általában privilegizált cselekvési lehetőségek, sőt források birtokában vannak.”⁸⁴ Ebben a meghatározásban a *cselekvési források* kifejezés világosan utal arra a tényre, amit a magyar kisebbség elitjének sokrétűségéért említettünk. Hozzá tartozott ugyanis egy befolyásos, tőkeerős gazdasági réteg (bankárok, gyárosok, földbirtokosok stb.), egy politikai vezetőréteg (hatalmi elit), és egy kulturális elit.⁸⁵ Jóllehet néha egészen szoros személyi vagy üzleti összefonódások jellemezték őket,⁸⁶ ezek a körök versengtek is egymással abban, melyikük szava döntő a nemzeti kisebbségi lét problémáinak értelmezésekor és a róluk való véleményalkotásban. Ez a politikai harc 1922 után a Magyar Párt keretei között zajlott.

Ezt a helyzetet kell szem előtt tartanunk, amikor a korabeli magyar nyelvhasználat egyes kifejezéseinek jellegzetes jelentéstartományát akarjuk megérteni. Mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogy a magyar politikai elitet továbbra is az I. világháború előtt felnövekedett – és szocializálódott – személyek alkották. Csak lassan bővült a körük olyanokkal, akik 1918 előtt még a második vonalban voltak (Bethlen György, Paál Árpád stb.), pusztán kulturális tevékenységet folytattak (Kós Károly, Krenner Miklós), vagy éppen hogy megszülettek (az Erdélyi Fiatalok vagy a Hitel köre). Az erdélyi magyarok szellemi beállítódását egyaránt befolyásolta a román kisebbségpolitikának az ország magyarsága rétegérdekeit formálisan figyelembe nem vevő jellege, valamint az anyaország egyes társadalmi-politikai jelenségeinek itteni hiánya (zsidóellenes törvénykezés, a pártpolitikai mozgástér erős korlátozása). Ezáltal az erdélyi magyarság világképe lényeges eltéréseket mutatott a magyarországi politikusokétól. Így például a romániai Magyar Párt politikusai az erdélyi magyar közvélemény számára konzervatívoknak számítottak, holott a magyarországi politikusoknál sokkal nyitottabbak voltak olyan elvek irányába, mint a jogállamiság vagy az egyéni jogegyenlőség.⁸⁷ A Magyar Párt *konzervatívizmusa* olyan társadalmi elképzelések továbbörökítésében jelentkezett, melyek a háború előtti Magyarországot jellemezték, de ottani elv-társaiktól megkülönböztette a párt tagjait a szociális kérdések iránti erős érzékenységük is.

A *baloldal* fogalma is különleges értelmezést kapott a két világháború közti Erdély magyar társadalmában. A magyar kisebbségnek azokat a köreit illették vele, amelyek a Magyar Párt konzervatív vezetőségével szemben a kisebbségi jogok megszerzésének helyes politikai taktikáját a román többség fele való maximális – s még elfogadható – közeledésben látták, s a magyar konzervatív pártelit szerintük túl passzív magatartását elutasították. Ezért őket prog-

84 Anton Sterbling: Elitenwandel in Südosteuropa: Einige Bemerkungen aus eliten-theoretischer Sicht. In: Wolfgang Höpken – Holm Sundhausen (szerk.): *Eliten in Südosteuropa*. Rolle, Kontinuitäten, Brüche in Geschichte und Gegenwart. München, 1998. 31-39., idézet: 36.

85 Főképp a gazdasági adatok miatt nélkülözhetetlen szakirodalom: Osváth Kálmán (szerk.): *Erdélyi Lexikon*. Oradea–Nagyvárad, 1928. (Reprint: Marosvásárhely, 2002.)

86 Legjobb példa rá Gyárfás Elemér: egyszemélyben volt szenátor, egy bankszindikátus elnöke, több sajtótermék munkatársa és a katolikusok világi szövetségének vezető embere.

87 Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között. *Regio* 1997, 2. sz. 32-68., itt: 55.

ressziveknek, 1921 körül pedig még *aktivistáknak* is nevezték. Jellemző volt, hogy míg a konzervatívok még az 1920-as évek elején is egy *rossz álomból* való fölébredésre vártak és egy *csodában* reménykedtek, a baloldaliak legkésőbb a békeszerződések Magyarország általi aláírása (1920.VI.4.) után egy saját politikai képviselő gyors fölépítését és a más pártokkal való együttműködést szorgalmazták (a román pártokkal valót is).⁸⁸ A következő években nemcsak az őket a magyarországi uralkodó köröktől elválasztó távolság növekedett, de a párton belül is reformokat kívántak, és még az 1930-as évek elején is inkább a két ország (Magyarország és Románia) békés közeledésében reménykedtek, mint egy egyoldalú, revíziós nagymagyar megoldásban. Mindezek ellenére a baloldal nem vonta meg lojalitását sem a Magyar Párttól, sem vezetőségétől, mert nem akarta megsérteni a saját népcsoportján belüli egység elvét.

Meg kell itt jegyeznünk, hogy e két irányzat mellett a romániai magyarságon belül más politikai áramlatok is voltak (pl. kommunisták, vagy a népiség eszme hívei), velük azonban nem e fejezetben foglalkozunk, mert ennek feladata csupán egyes fogalmak sajátos helyi jelentésárnyalatának tisztázása.

A romániai magyarsággal foglalkozó történeti munkák egy része a *revizionizmus* jelenségét véli fölfedezni e kisebbség szellemi-politikai életében. A terminológiai egyértelműség biztosításának elmaradása azonban azt a gyanút kelti az olvasóban, hogy e fogalom használatára annak vizsgálata nélkül került sor, hogy alkalmazása indokolt-e egyáltalán, s ha igen, milyen mértékben. De még azt sem közlik a legtöbben, hogy a jelenség melyik formájáról beszélnek. Holott az utóbbi időben alapos részlettanulmányok nemcsak a két világháború közti magyar irredentizmus változatainak árnyalt képét rajzolták meg, hanem mind a magyar hivatalos szervek (kormány, követségek, intézmények), mind a magánkezdeményezések sokféle revizionista tevékenységét elemezték. Ugyancsak föltárták egyes magyar személyiségek revizionista elképzeléseinek szerepét, súlyát és alakulását.⁸⁹ Vitathatatlan például, hogy a csupán néhány éves új államiság megváltoztatásának gondolata napirenden volt a jelentős magyar politikusok és értelmiségiek számára (akárhon éltek is: Romániában, Magyarországon vagy nyugati emigrációban). Ennek megvalósulási módjáról (békés úton vagy nem), valamint földrajzi méreteiről azonban mindegyiküknek más elképzelése volt. Minthogy itt most nem e változatok részletes bemutatásával foglalkozunk, csupán a lényegükre világítunk rá: a *restitutio in integrum* az 1920-as magyar határok visszaállításának kívánságát fejezte ki, az *etnikai revízió* ezzel szemben főleg a határ menti színmagyar területek visszacsatolására vonatkozott. Voltak még elképzelések a Magyarországról leválasztott területek föderációjáról (autonómiával magyar fennhatósággal, vagy anélkül) csakúgy, mint magyar népességcsoportok áttelepítéséről, vagy éppen egy független Erdélyről.⁹⁰ Az elképzeléseknek és terveknek ez a sokfélesége néha konkrét formát öltött emlékiratokban, s mindez természetesen egy-egy személy gondolkodásán belül is változott. A *revizionizmus* terminus ezért mindaddig szabadon lebegő üres forma – vonatkozzék bár a

88 Uo. 55-58.

89 A teljesség igénye nélkül: Zeidler Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest, 2002.; Uő: *A revíziós gondolat*. Budapest, 2001.; Pomogáts Béla (szerk.): *Querela Hungariae. Trianon és a magyar irodalom*. Budapest, 1996.; Anikó Kovács-Bertrand: *Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg. Der publizistische Kampf gegen den Friedensvertrag von Trianon (1918–1931)*. München, 1997.; Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953. Tanulmányok*. Budapest, 1998.

90 L. a Bethlen Istvánról, Teleki Pálról, Németh Lászlóról, Jászi Oszkáról, Szálasi Ferencről stb. szóló tanulmányokat a Romsics Ignác által szerkesztett kötetben: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás*. I. m.

romániai magyarság politikai stratégiáira –, míg konkrét vonatkozások (hely, idő, személy) és tartalmi körülhatárolások nélkül használják. Nem az ilyen elképzeléseknek a magyar kisebbség több csoportjában való meglétét vonjuk kétségbe, hanem a konkrét tényanyag elengedhetetlenségét hangsúlyozzuk – a tudományos pontosság érdekében.

A *lojalitás* fogalmát a magyar kisebbségeket illetően azért kell óvatosan kezelni, mivel alig vizsgálható viszonyulásról van benne szó. Egyik meghatározása szerint a lojalitás a „szociális cselekvés és érzés kategóriája”, és „föle- vagy alárendeltségi viszonyokban, de akár egyenrangú kapcsolatokban” is megtalálható.⁹¹ De lojalitás nem csak az állam és lakossága, uralkodók és alattvalók között lehetséges, hanem létezik helyi, regionális, nemzeti és vallási, valamint osztályhoz fűző lojalitás is. A lakosság némely része számára az ilyen kapcsolatok többet jelentenek, mint egy másnyelvű többség elvont hűségigénye. Amennyiben felvidéki magyar községekben még az 1930-as években is „nemzetelöltti, főleg vallási és hivatásrendi lojalítások dominanciája”⁹² volt megfigyelhető, aligha volt ez másképp az erdélyi magyar falvakban. De lényeges az a megállapítás is, hogy lojalitás a történelem folyamán mindig ellenszolgáltatásért volt megkövetelhető. Ez állhatott Kós Károly gondolkodásának a háttérében is, amikor a nevezetes *Kiáltó Szó*ban a magyar kisebbség lojalítását csupán a román állam által számára biztosított nemzeti autonómia teljesülése esetére ajánlotta fel. Különleges szerepet játszott a lojalitás kérdésében az időtényező. Egy, a magyar színekből összeállított virágcsokor például az 1920-as években a nemzeti érzés politikai jelentőség nélküli kifejezése lehetett. De ugyanez 1939–1940-ben egy román ünnepnapon már illojalitást fejezhetett ki. Ha az uralkodók és az alattvalók közt a lojalitás, illetőleg az illojalitás „jelképszerűen”⁹³ fejeződik ki, akkor egy ünnepnapról való távolmaradás is bizonyos körülmények között (például amúgy is feszült etnikumközi hangulat esetén) „a lojalitásmehtagadás cselekedete” lehet.⁹⁴ Willer József a román parlamentben ezért azzal magyarázta a Magyar Párt távolmaradását az 1932. december 1-jei ünnepségről, hogy az a nap „Magyarország katasztrófáját hozta meg”.⁹⁵ Természetellenes volna, ha egy magyar ember december elsején a románok elé állna és azt állítaná, hogy az ünnep örömmel tölti el a szívét. A magyar politikusok sokszor tettek már lojalitásnyilatkozatokat, mondta Willer, de a tapintat és a jóízlet tiltja ezt épp az egyesülés ünnepén.

A lojalitás-kérdés mibenlétének tárgyalása viszont, úgy tűnik, jellegzetesen értelmiségi probléma volt, és az erdélyi magyar elit egy adott pillanatban a következő álláspontra helyezkedett: „Ha a mai államok sérthetlenségét, határkiterjedését azon a címen követelik, hogy ez szent államelv és minden állam legfőbb eszménye kell, hogy legyen – akkor az a múltra nézve is irányadóul veendő. Az én államom megcsonkulásából keletkezett új állam nem követelhet tőlem hűséget és nem tarthatja bűnömnek, ha én a régi hűségemben maradok. Hiszen a hűség lényege éppen a régihez való ragaszkodás.”⁹⁶

91 Martin Schulze Wessel: „Loyalität, als geschichtlicher Grundbegriff und Forschungskonzept: Zur Einleitung. In: Uő. (szerk.): *Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik 1918–1938. Politische, nationale und kulturelle Zugehörigkeiten*. München, 2004, 1-22., itt: 2-3.

92 Idézi: Peter Haslinger: Loyalität in Grenzregionen. Methodische Überlegungen am Beispiel der Südslowakei nach dem Ersten Weltkrieg. In: Schulze Wessel (szerk.): *Loyalitäten* i. m. 45-61., itt: 55.

93 Vö.: Schulze Wessel: „Loyalität, als geschichtlicher Grundbegriff” i. m. 11.

94 Uő.

95 Willer József képviselő nyilatkozata december 1-je megünneplése tárgyában a kamara 1932. dec. 2-i ülésén. *Magyar Kisebbség* 1932. XII.14. 783-784., idézet: 784.

96 Paál Árpád naplófeljegyzése 1938. november 12-én (a müncheni egyezmény és az első bécsi döntés után).